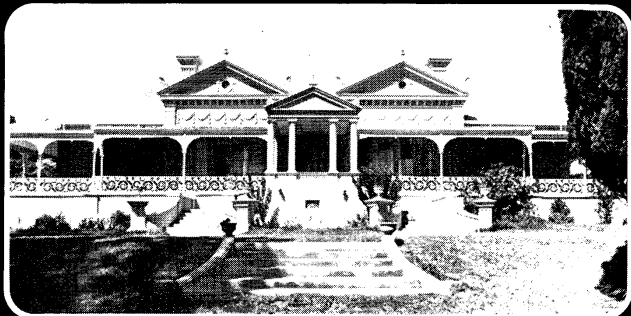

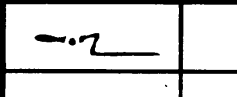
RESTORICA

APRIL 1984 NO 15

STIGTING
SIMON VAN DER STEL
FOUNDATION

Szerelmey

Gordon Verhoef
& Krause

RESTORATION & RENOVATION

LONDON 735 8636 Johannesburg 614 6511 Cape Town 45 5575 Durban 6 4317 Pretoria 26 0555 Windhoek 2 5641

Stigting Simon van der Stel Foundation
(Ingelyfde Vereniging sonder winsoogmerk.
Incorporated Association not for gain.)
Opgerig/Established 8 April 1959.
Magtigingsnommer/Fundraising Number:
FO2 200215 000 8

Hoofbeskermheer/Patron-in-chief
Die Staatspresident, mnr. M. Viljoen D.V.D.
The State President, Mr M. Viljoen DMS

Nasionale Raad/National Council
Erepresident/Honorary President
Dr. S. Meiring Naudé D.V.D.
Dr. S. Meiring Naudé DMS

Nasionale Voorsitter/National Chairman
Prof. H.W. Snyman

Nasionale Ondervoorsitter
National Vice-Chairman
Mnr./Mr F.D. Conradie LV/MP

Kaapprovinsie/Cape Province
Mnr./Mr C.P. de L. Beyers
Mnr./Mr W.P.L. van Zyl
Mnr./Mr G.T. Fagan
Mnr./Mr S. Theron
Mnr./Mr M.F. Smuts

Natal
Dr. J. Pringle

Oranje-Vrystaat/Orange Free State
Prof. P.J. Nienaber D.V.D./DMS

Transvaal
Mnr./Mr J.B.C. Roets
Mnr./Mr N.C. Bloom
Mnr./Mr B.J. van der Walt
Mnr./Mr J.H. Meiring

Direkteur/Director
Mnr./Mr Deon Jooste

Adres/Address
Posbus/P.O. Box 1743, Pretoria 0001
Tel: 26-6748, 26-8651

Kopiereg voorbehou/Copyright reserved

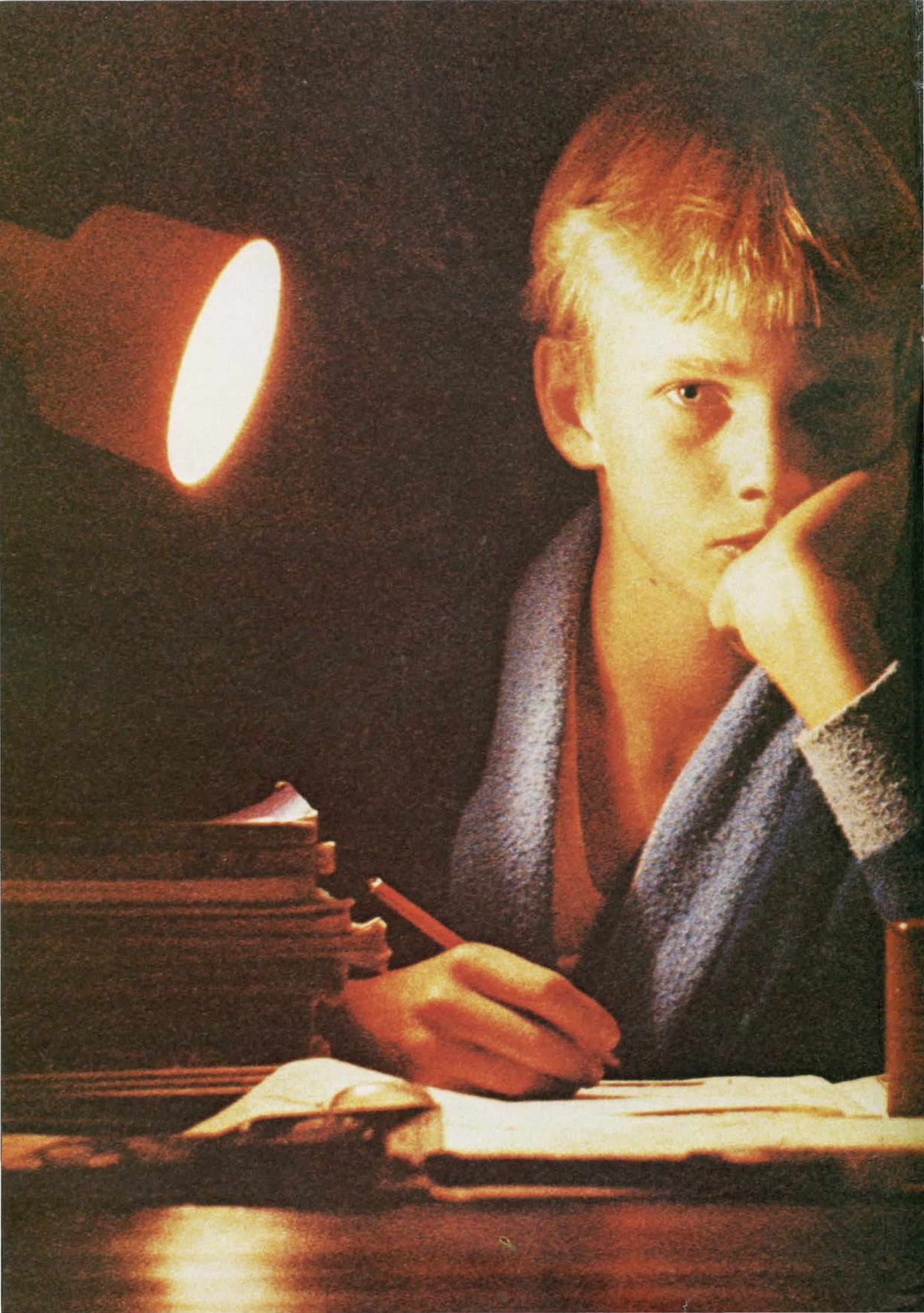
Drukkers/Printers
Promedia Publikasies/Publications
Posbus/P O Box 255
Silverton 0127

INHOUD/CONTENTS

- 6 Redaksioneel
- 7 Recycling
Jane Swart
- 9 Paleis van Justisie
Prof D Holm en mnr A Holm
- 17 The H-shape house in nineteenth century SA architecture
Dennis Radford
- 22 "Utopia" — a restored settler cottage in Zimbabwe
P G Locke
- 24 Die "S J du Toit-huis", Pretoria
J J Mulder
- 26 NZASM-bouwerke langs die Oosterlyn
Robert C de Jong
- 32 Die oudste brûe in die Oranje-Vrystaat
Dr C J P le Roux
- 38 Boeke
- 40 Briewe
- 42 'n NawEEK was te kort . . .
Thariza Smit

VOORBLAD: Ou spoorbrug oor die Kaaprivier, Oos-Transvaal, gebou in 1891. Foto: R.C. de Jong. (Kyk artikel op bls. 26)

FRONT COVER: Old railway bridge over the Kaap River, Eastern Transvaal, built in 1891. Photo: R.C. de Jong. (See article on p. 26)

What everyone should know about the power behind South Africa.

We could tell you that Eskom ranks among the top seven electricity producers in the world. How we employ thousands of people to supply over 90% of the country's electricity needs. How our growing supply networks help counteract the effects of rising fuel costs. How we're gearing up to supply more than 40% of South Africa's total net energy requirements by the end of this century.

And that'll probably mean a lot to you as a South African.

But what really concerns us is what you as an individual — someone whose only contact is an electricity bill at the end of each month — should know about Eskom.

And that simply, is that we've always believed size in itself is not an indication of strength.

Indeed it's our policy to use our size to help the people who use us.

Rest assured, as a South African we know you're behind us all the way.

And as an individual, we feel the same way about you.

ESKOM

The power behind South Africa.

Redaksioneel

In Memoriam

Toe ek onlangs een Maandag my kantoor in die ou Raadsaal binnestap, was dit asof die stoflike oorskot van die hele Lewis-gebou op my lessenaar lê. Die Stigting se kantore is gewoonlik Maandae vol stof en roet, want sien, Pretoria se Kerkplein speel mos hoeka bushalte. Maar dié Maandag was dit erger. So erg dat ek bitter spyt was oor my wit romp. Dit was byna met eerbeid wat ek die buurgebou se stof van my lessenaar afgevee het. Hoe ironies. Die pragtige Lewis-gebou, reg langs die Ou Raadsaal waar die Stigting Simon van der Stel sy kantore het, moes die vorige naweek voor die slopers se plofstowwe swig.

Oorle Lewis was maar een in die ry van helde wat moes val. En hy het geval sonder 'n groot aantal roubeklaers. Hy het as't ware stil heengegaan. Kyk maar watse geween om die Colosseum aangaan. 65 000 tranerige stemme. En gaan dit help?

Dit wil lyk asof bewaring op die ou einde 'n rand-sent kwessie is. Ons leef nou maar eenmaal onder die kapitalistiese stelsel — 'n lat wat ons self gepluk het. Nie dat ons dit nou juis wil verander nie. 'n Mercedes ry immers baie lekkerder as 'n bus. Buitendien het ons die ontwikkeling nodig wat volg op slopings: parkeerterreine (vir al die Mercedeses), inkopiesentra (om die oortollige geld af te skud), kantoorblokke (om nog meer geld te maak). Ons volkie hou mos daarvan om sy brood aan albei kante te botter (met die nuwe prys van brood bekostig mens in elk geval net margarine).

"Ja juffrou, ek wil graag hê hulle moet die Colosseum bewaar. Haai nee juffrou, EK kan nie 'n bydrae maak nie." Moet net nie aan sy sak vat nie. Morele ondersteuning kan hy gee, want dit kos niks. "Talk is cheap" sê die Engelse. Maar waar HULLE die geld vir bewaring vandaan gaan kry, is hulle saak. Ek weet ook nie waar nie. Ek weet net, as dit by groot ontwikkelings kom, is die arme hulle se stem soos hoes teen donderweer. 'n Burgerlike bewaringsorganisasie kan net eenvoudig nie dieselfde soort kapitaal genereer as 'n ontwikkelaar nie.

Dit lyk vir my asof die RNG ook nie die durf of die fondse het om op te tree as 'n groot projek ter sprake kom nie. Sy stem raak ook maar hees as die donderweer eers goed opsteek.

Hoe nou?

Op die langtermyn behoort daardie register van bewarenswaardige geboue waaroor nou al so lank gekerm word, verligting te bring mits dit met wetlike beskerming gepaard gaan. Gelukkig is daar manne baie slimmer as ek wat sulke wetgewing kan uitdink. Net jammer hulle dink so STADIG.

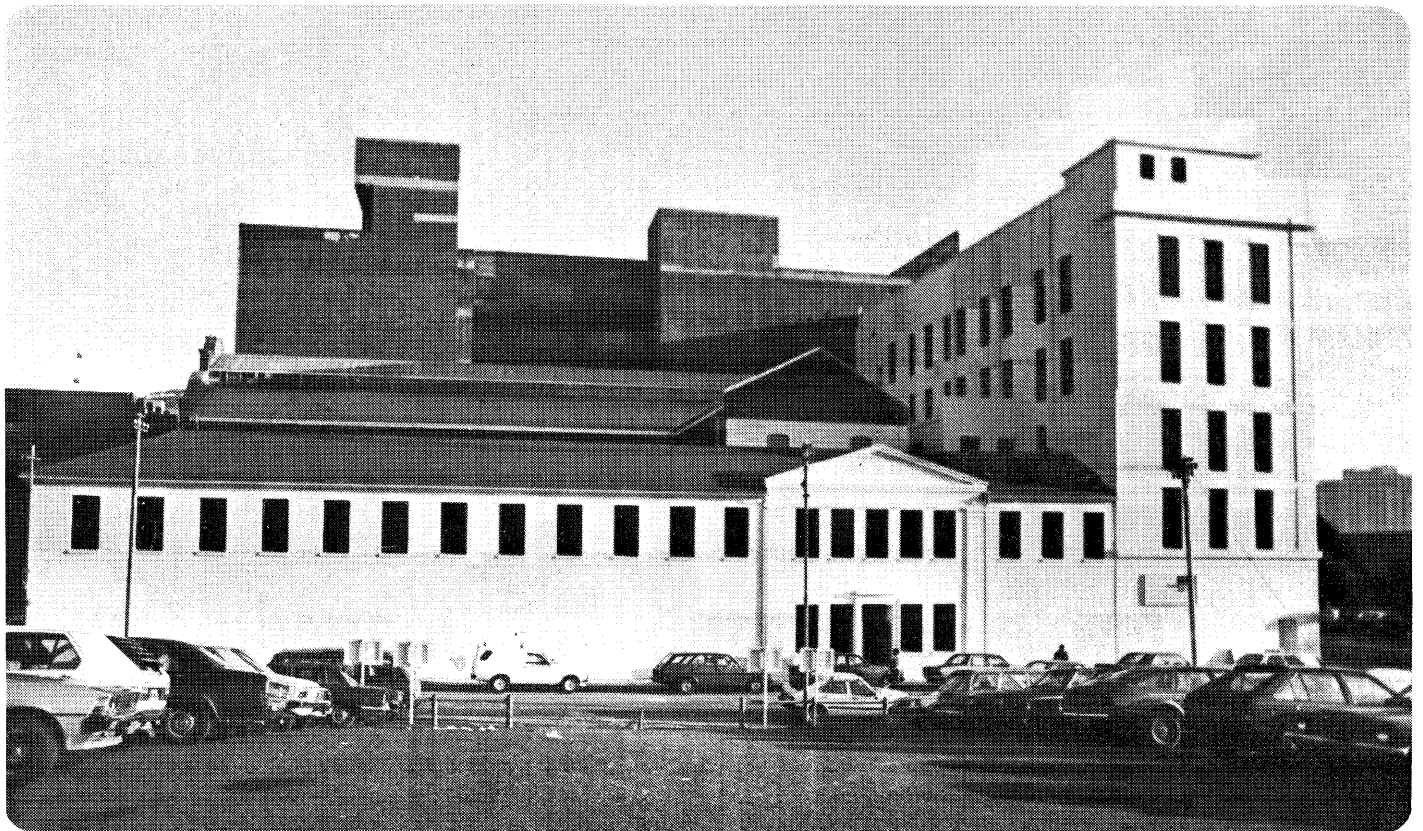
Wat die korttermyn betref, is ons enigste hoop dat ontwikkelaars 'n simpatieke oor ontwikkel vir die geweeklaag wat van publieke kant opgaan en probeer om die ou geboue te inkorporeer in hul planne vir 'n parkeerterrein, inkopiesentrum of kantoorblok. Of hulle heeltemal uitlos. 'n Mens kan hulle (dis nou die ontwikkelaars) seker nie kwalik neem dat hulle ten koste van hierdie geboue so graag wins wil maak nie. Hulle wil tog ook graag Mercedeses ry. Stories oor vaderlandsliefde en bewaring van ons erfenis word naderhand 'n duur spulletjie. Nee, al werklike oplossing is dat die eienaars van bewarenswaardige geboue in harde kontant vergoed word.

Tensy dit spoedig begin geld reën, wat ek twyfel, want in Transvaal is reën maar skaars, gaan ons bewaringskwessies soos die Colosseum en die Lewis-gebou telkens verloor. En ek sal telkens die stof van my lessenaar moet afvee. En nie meer my wit romp dra nie.

Redaksionele komitee

Mev Elize Labuschagne (Redakteur)

Prof H W Snyman Dr J T Botha Mnr Udo Küsel

The clean simplicity of this Cape Georgian facade on Canterbury Street, Cape Town, is carried through to the interior of the building. Thus an historic building is preserved for posterity and a working environment created that is spacious, efficient and safe.

Recycling

Blending the best of the old and new

JANE SWART

Public Relations Officer, Gordon Verhoef & Krause

With the emphasis today on offices that are light, modern and well-equipped, it is easy to equate an efficient interior with a stark, concrete exterior. Many a gracious old Victorian, Georgian or Cape Dutch townhouse has been razed to the ground in the misguided belief that its cramped or gloomy interior makes the whole building a lost cause. The neo-Renaissance Standard bank building on Church Square, Pretoria, and the old Georgian homestead in Parliament Street, Cape Town, are but two cases in point. With a little imagination (and a great saving in cost) these buildings could have been subject to what is known in restoration circles as "recycling" — transforming the interior into a spacious, functional working area, while retaining an historically valuable facade. Even where an old facade makes no claim to beauty, wonders can be achieved with a little stone cleaning and restoration, and a great deal of money saved by recycling the interior instead of demolishing and rebuilding. With forethought and imagination a company can achieve an efficient, modern working environment that is all the more attractive for being housed in a mature building.

Many companies have taken this idea to heart by carrying through a certain architectural style into the interior. Gordon Verhoef & Krause, a company which have long been associated with recycling, have done this with their own new headquarters in Canterbury Street, Cape Town. Here a pristine, beautifully re-

stored Cape Georgian facade leads into a high-ceilinged reception room, tiled in terra cotta tiles and furnished with custom-made teak furnishing. Throughout the interior, the warmth of natural wood predominates, from the yellow wood beams to the panelled partitions of Honduras mahogany. The effect is one of lightness and elegance, without forfeiting any of the conveniences of a modern block of offices. Because recycling means planning and reconstructing to your own requirements, a recycled interior can offer a more efficient working environment than many buildings built only thirty years ago, which often fail to make provision for vast developments in office equipment.

Gordon Verhoef & Krause have applied their diverse skills in restoring facades and recycling interiors to many buildings throughout South Africa, including the practically derelict Lowcliffe House in Port Elizabeth. Formerly an archaic and crumbling building with a 20% occupancy, it was transformed into a set of smart, open plan offices with a 98% occupancy after recycling by Gordon Verhoef & Krause. The 5-storey Eastern Province Building Society block in Burg Street, Cape Town was also completely revamped inside and restored outside, particular care being taken to preserve the teak-framed sash windows. In this way a beautiful Edwardian building was conserved for posterity and made functional for modern-day use — which is what recycling is all about.

ENERGY FOR LIFE

FOR 25 YEARS, TOTAL HAVE BEEN HELPING THE PARKS BOARD HELP ENDANGERED SPECIES SURVIVE. BECAUSE LOOKING AFTER ENERGY MEANS LOOKING AFTER LIFE.

Paleis van Justisie

Kerkplein, Pretoria

Prof D Holm en mnr A Holm

Hierdie artikel is gegrond op 'n gedeelte van die navorsing wat in opdrag van die destydse Departement van Openbare Werke gedurende 1976 uitgevoer is. Die Departement het goedgegunstig toestemming tot publikasie van hierdie artikel verleen.

Teen 1892 was die Transvaalse Hooggeregshof gevestig in 'n gehuurde gebou wat geleë was op die noordelike hoek van Andriesstraat en Burosteeg (destyds bekend as Kantoorstraat, en later Aasvoëllaan in die volksmond). (fig.1) Mettertyd het die hofsaal volgens president Paul Kruger se oordeel onvoldoende geword. Boonop moes die owerheid jaarliks £500 aan huurgeld opdok. Daarom het die Volksraad op 16 Julie 1892 besluit om nie weer sy huurkontrak na verstryking van die termyn op 1 November te hernu nie. Hierdie besluit is egter nie uitgevoer nie.

Fig. 1: Burosteeg met die blik op die ou Nederlandse Bank. Destyds het die straat bekend gestaan as "Kantoorstraat." Die foto dra die onderskrif "BUREAU STREET alias SHARKS ALLEY PRETORIA."

Tydens die sitting van die Eerste Volksraad in 1893 het die heer A. Wolmarans weer die saak van 'n nuwe hofgebou te berde gebring en daarop gewys dat finansies beskikbaar is. Kruger het in hierdie debat aangekondig dat die regering 'n plan vir 'n doeltreffende gebou vir die hooggeregshof laat ontwerp het. Hierdie gebou sou aan Nieuwestraat (tans Mutualstraat) tussen Vermeulen- en Kerkstraat opgerig word. (fig. 2). Hieruit kan afgelei word dat die Transvaalse Regering van mening was dat die nuwe gebou paslik op Kerkplein opgerig moes word. Die plan van die voorgestelde gebou word in fig. 3 getoon.

Destyds was Sytze Wopkes Wierda hoof van "Publieke Werke" wat later "Public Works Departement", "Publieke Werke Departement", "Departement Openbare Werke", selfs "Departement van Gemeenskapsontwikkeling en Owerheids-hulpdienste" en tans "Dept. Gemeenskapsontwikkeling" geword het.

Wierda kry die wind van voor: sy ontwerp wek die wrewel van die regslui. Die regters het die planne bestudeer en verwerp. Op

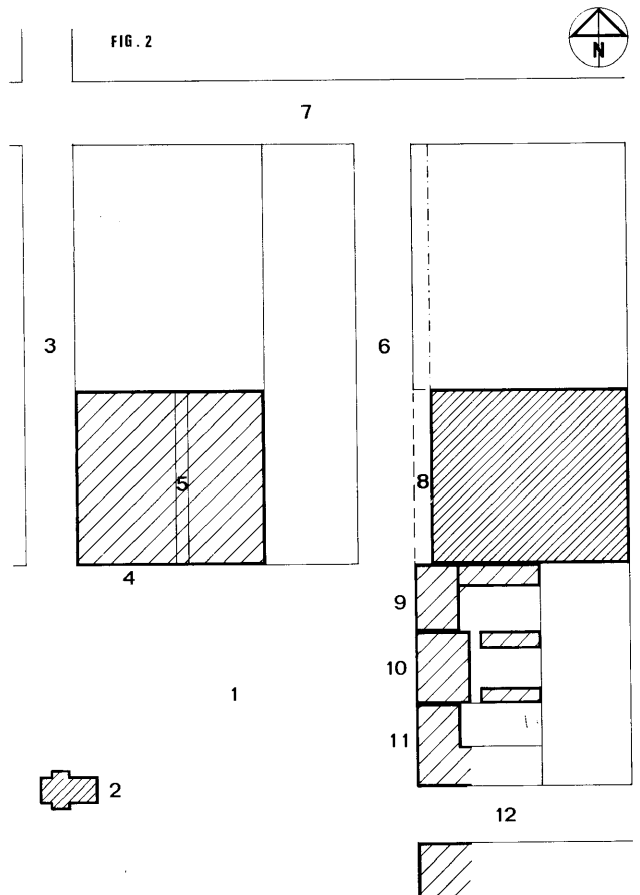

Fig. 2: Terreinplan vir die eerste nuwe hooggeregshof ongeveer 1893.

- (1) Kerkplein
- (2) Kerkgebou, na Boere-oorlog gesloop
- (3) Markstraat, vandag Paul Kruger-straat
- (4) Pretoria Club
- (5) Hollard-straat
- (6) Nieuwe-straat, vandag Mutual-straat
- (7) Vermeulenstraat
- (8) Voorgestelde Hooggeregshof
- (9) The Transvaal Mortgage and Loan Building
- (10) Lewis- en Marksgebou
- (11) Erasmusgebou
- (12) Kerkstraat

23 Januarie 1894 skryf die griffier van die Hooggeregshof, J C Juta, voorts aan die Staatssekretaris dat die regters onder andere voorstel dat 'n boukommissie aangestel word om in oorleg met hulle die argitek met die gebouontwerp by te staan.

Geen dokumente wat die verloop van gebeure gedurende die volgende sewe maande weergee, kon tot dusver gevind word nie, maar dit is duidelik dat ingrypende besluite gedurende hier-

die tyd geneem is. So is die huidige terrein vir die gebou gekies. Verder is 'n omvattende akkommodasielys — dit is 'n lys wat die vereistes en behoeftes van 'n gebou beskryf — opgestel, terwyl Publieke Werke reeds besig raak met die opstel van Werktekening. Werktekening is die tekening waarop alle finale besonderhede van 'n gebou vir 'n bouer beskryf word en dit behels een van die laaste stadiums in die voorbereiding van gebouplanne.

Die omvang en aard van die gebou wat Wierda nou teken (fig. 4, 5 en 6) verskil drasties van die vorige. In plaas van die enkele hofsaaal word daar nou vir twee bykomende howe voorsien. Dit is veelseggend dat die tekening nou ook die trotse titel dra: Paleis van Justisie te Pretoria.

Die gebou staan simmetries op die as van die Raadsaal en dit word beklemtoon deur die sentrale plasing van die suidelike toegangstrap. (fig. 7). Die vertrekke is op twee verdiepings en een kelder gerangskik sodat die helling van die grond baie doelmatig gebruik word. Die hele ontwerpkonsep kom baie ooreen met die Raadsaal: Vier binnehowe is simmetries geplaas. Die howe dien as sentrale ruimtes en word omring deur sekondêre kamers soos kantore op die omtrek wat die gebou 'n weselik regnoe-kige geslote vorm van buite sou gee.

Wierda stel bykomende personeel aan en die middernagkerse word gebrand om die tekening voor die einde van die jaar te voltooi. Alles loop klop-disselboom.

Op 4 Desember 1894 skryf Wierda 'n brief aan die hoofregter waaruit dit egter blyk dat 'n nuwe storm aan die broei is. Hy skryf dat . . . "de plannen in eene daartoe belegde vergadering van die Ed:Achth: Rechters zijn onderzocht en besproken, onder noodige toelichting van mij zelve, en dat U mij toen als besluit van dat onderzoek . . . hebt meegedeeld dat die . . . plannen waren goedgekeurd . . .

Voor een paar weken echter werden die plannen weder opnieuw door de Ed:Achth: Rechters opgevraagd en schijnt het nu dat de terugzending voorals nog niet kan geschieden omdat de Ed:Achth: Rechters en Advocaten het onderling niet eens zijn omtrent de indeeling van het gebouw etc" . . .

Is die "Noodige toelichting" (ons kursivering) dalk 'n stekie teen die Edelagbare Regters van die boukommissie? Wierda se kommer is verstaanbaar: Die planne is goedgekeur; hy jaag om voor Kerfees finaal klaar te kry en hier wil dit lyk asof die boukommissie van meet af wil begin beplan.

Die boukommissie se kersgeskenk kom in die vorm van 'n

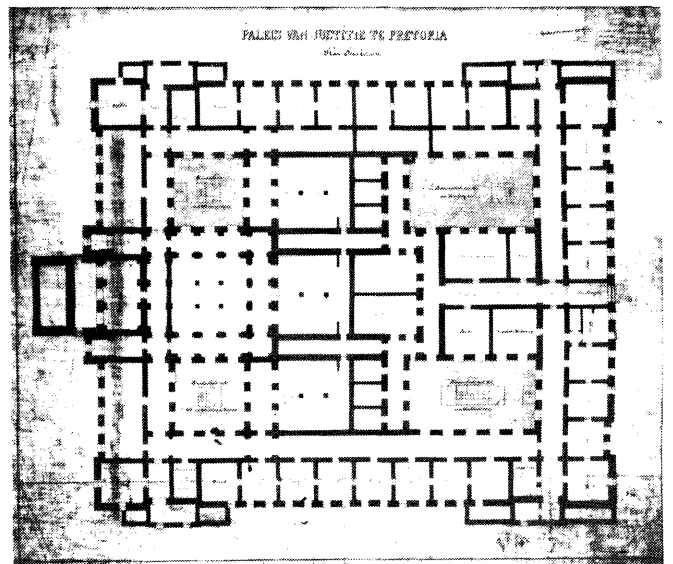

Fig. 4: Kelderplan, genaamd "Plan sous-terrein" (sic) van die eerste Paleis van Justisie ontwerp vir sy huidige ligging, regoor die Ou Raadsaal. Eerste stel werktekening.

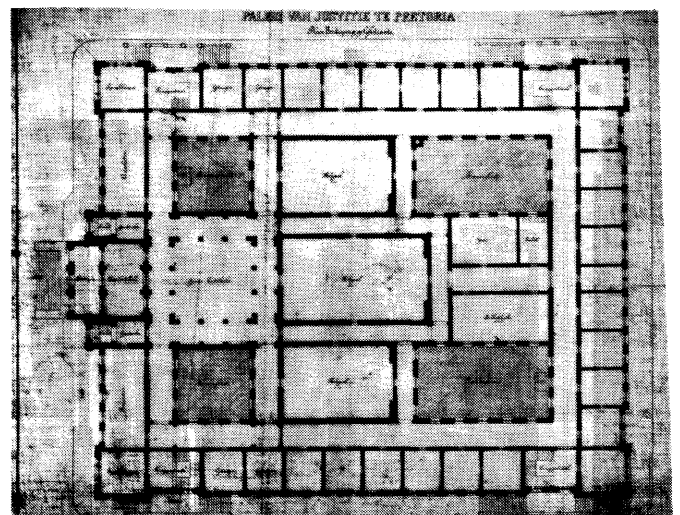

Fig. 5: Grondvloerplan, genaamd "Plan Verdieping gelijkstraat" Eerste stel werkstekening.

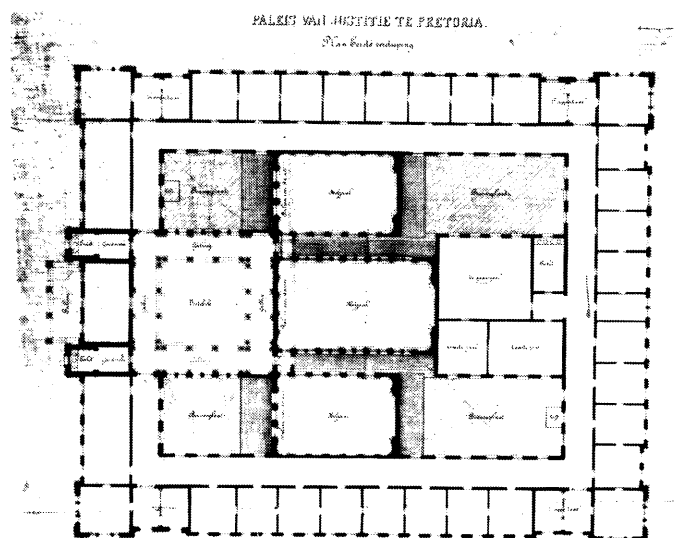

Fig. 6: "Plan Eerste verdieping" van eerste stel werkstekening van 1894. Die gebou bestaan uit 'n kelder plus twee verdiepings.

Voorts laat die toon en bedrewenheid van die brief vermoed dat die kommissie elders professionele advies ingewin het.

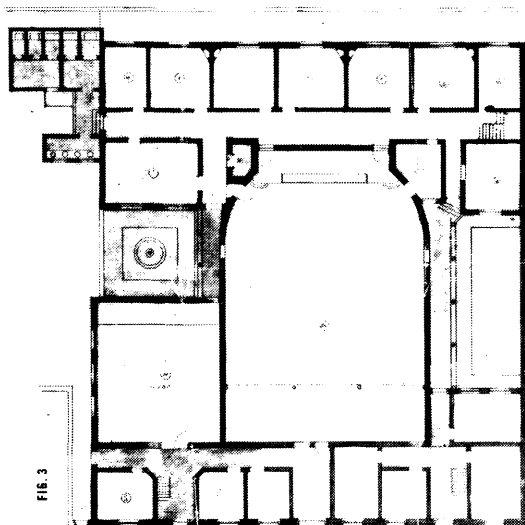

Fig. 3: Grondvloer van eerste voorstel vir nuwe hoogeregshof in Nieuwe straat (1893)

brief gedateer 10 Desember 1894: Die goedgekeurde planne word opnuut afgekeur.

Geen enkele woord van lof of erkenning in die hele lang brief nie. Intendeel. Uit die staanspoor laat die kommissie blyk dat 'n ope argitekskompetisie dalk 'n beter produk sou gelewer het, 'n opmerking wat nie juis vleiend teenoor die hoofargitek is nie.

Voorop in die kritiek staan die styl van die gebou. Hulle sou die "Oud Hollandsche Renaissance styl of de Vlaamsche Renaissance styl van die 17e eeuw" (sic) verkies het. Die binne-howe en die toilette vind geen byval. Die selle moet beter beplan word. Behaaglikheid laat te wense: hysers, sonwering, verwarming, goeie ventilasie en elektrisiteitsvoorsiening word vereis. Dis hier te kort en daar te lank.

Dit wil voorkom asof een van die vernaamste geskilpunte op hierdie tydstip die keuse van 'n geskikte boustyl was. Die boukommissie stel dit vooraan.

Die vraag hoe die nuwe gebou by die bestaande sal aanpas, word sorgvuldig oorweeg.

Dit blyk ook dat wanneer die hoofregter die inhoud van die boukommissiebrief vir Wierda verduidelik, die probleem van styl baie aandag geniet — soos getuig deur die brief van 15 Desember:

"Griffier Hoog Ger: Hof
Voor de ontvangst van inliggend rapport, had ik een onderhoud met Dr. Ameshoff over de plannen, en deelde ZEd. Achtb. in hoofdzaak mede wat in het rapport wordt vermeld, en werden na die mondelinge bespreking dadelijk nieuwe schetsen vervaardigd in den geest zwaars Dr. Ameshoff dit wenschte.

Die plannen zijn gisteren reeds naar den Griffier verzonden. Zij zijn natuurlijk uiterst schetsmatig, doch genoeg om te zien wat de bedoeling is. De verdeling der lokalen voor de verschillende diensten kan later naar welgevallen geregeld worden.

Omtrent de stijl moet ik alleen opmerken dat wanneer in Oud-Hollandsch zou moeten worden gebouwd, (geen halfbakken Oud-Hollandsch) in den geest van den Vleesch-Hall te Haarlem of het Stadhuis te Middelburg of te Leiden, dit zeer duur zou worden, terwijl in de Italiaansche-Renaissance Stijl met minder kostbare motieven kan gebouwd worden en toch een tamelijk rijk aanzien kan verkregen worden.

Men vergeete echter niet dat de bouwsom niet te hoog mag worden opgevoerd en ik wel degelijk moet bedacht zijn, eene voor deze Republiek gepaste stijl, bij de bouwsom zoo laag mogelijk te houden, was ik geheel vrij dan zou het dubbele van wat nu de kosten zullen zijn, aan het gebouw, kunnen ten koste gelegd.

S WIERDA

Hoofd van Publieke Werken"^{9,10}

Met style wat strek van die klassisisme, deur Neo-Gotiek, Neo-Renaissance, Neo-Barok, tot en met die ganse omvang van laat Negentiende-eeuse eklektisisme neem Wierda die manhaftige besluit om die grens te trek by "halfbakken Oud-Hollandsch".

Baie van die kommissie se voorstelle word aanvaar, soos die tenderplanne (figuur 8,9 en 10) bewys. Gevolglik word die argitek se oorspronklike konsepte aansienlik verander. Daar sonder sou die Paleis van Justisie dieselfde tekortkominge gehad het as die Raadsaal — in die binnekant geslote howe en die buitefasades met min massawisselwerking. Die kommissie het voorgestel om weg te doen met die binnehowe en deur die argitek se vertolking hiervan en ander voorstelle het ons eerstens die groot vestibule (fig. 11 en 12) (vir verskeie beoordelaars die pragtigste binneruimte van die periode) en tweedens die statige noordaansig met sy sierlike buitetrapp ge-erf.

Wat die kelder betref lê die hoofverskil tussen hierdie en die vroeëre kelderplan in die posisie van die trappe en vestibules, die herrangskikking van kameras op die noordekant (insluitend die diagonale pawiljoene), die voorsiening van 'n aparte ingang vir die selle, die regters se vertrekke ingelyf in die buitetrapp-ontwerp, en die verskaffing van 'n oop binnehof op Vermeulensstraat. Die kommissie se voorstelle met betrekking tot hysers is nie aanvaar nie. (Ons vermoed dat die hyser wat langs die noord-westelike trap gewys word in 'n latere stadium aangebring is.) Die argief op die buitekant van die gang word vergroot en die spasie onder die hofsale word voorsien van deuropeninge maar daar is geen beskrywing vir watter doel dit gebruik sou word nie. Aanvanklik was dit blykbaar net grondvulling.

Op die grondverdieping kom die eenvoud van die gewysigde beplanning ten mooiste te voorskyn. 'n Balkon tussen die hoekvertrekke en die hoofingang word bygevoeg. Die hoofvestibule word vergroot. Met die voorsiening van 'n regtersingang en 'n trap na die eerste verdieping, word die oppervlakte van die sentrale hofsale verminder wat dit baie geskik maak vir in camera-verhore. Die biblioteek word verplaas na die noordwestelike hoek; kontak met die trapportaal gee dit toegang na Paleisstraat.

Op die eerste vloer is die veranderings slegs uitvloeiels van

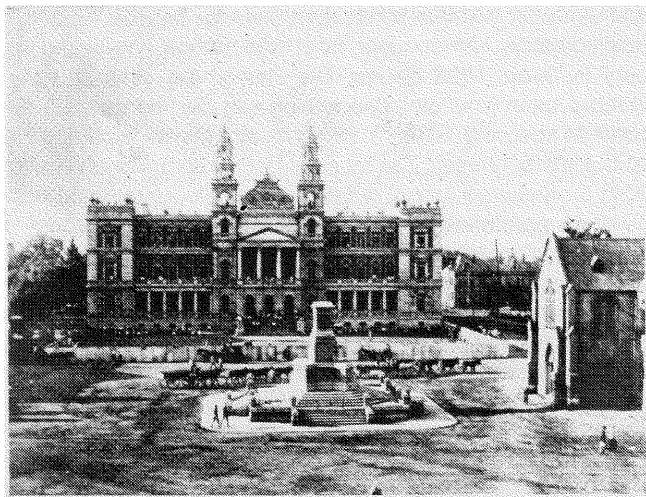

Fig. 7: Kerkplein omtrent 1900. Deur die kerkgebou regs is Kerkplein onderverdeel in kleiner ruimtes. Die toring van die kerk het 'n eenheid gevorm met die torings van die Paleis en die Raadsaal. Die monumentvoetstuk in die voorgrond staan op die middel-as tussen Paleis en Raadsaal.

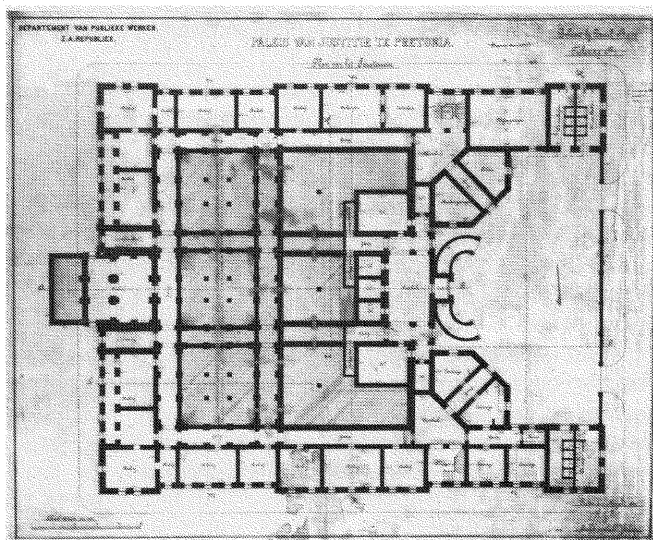

Fig. 8: Finale werktekening van kelderverdieping. 1895-8

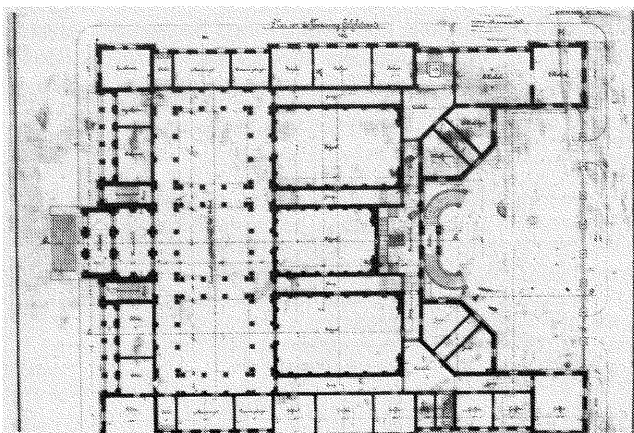

Fig. 9: Finale werktekening van grondverdieping, 1895-8

die vorige, met een belangrike uitsondering: Die suilegalery bo die hoofvestibule word uitgebrei om beide die funksionele beplanning en die ruimtelike ontwikkeling te voltooi.

Op 21 Maart 1895 is die Departement Publieke Werken gereed met 'n nuwe stel werktekeninge wat feitlik al die Kommissie se voorstelle inlyf. Van April tot Julie is hulle besig met die opstel en druk van die besteklys.

Van die begin af tot op hierdie datum het Wierda die gebou as 'n struktuur in 'n kelder en twee verdiepings beskou. Opdrag om 'n bykomstige kantoovloer (met alle nodige wysigings) word eers in Junie 1898 gegee. Die Paleis van Justisie soos dit vandag staan (met die uitsondering van die noordaansig wat in 1924 aangebring is) is 'n vervorming van die argitek se oorspronklike bedoeling: Die fasades het oorspronklik baie uitdruklik in 'n versierde kroonlids geëindig en die koepels bo-oor die groot binneruimtes was as sekondêre element bedoel. Die enigste plek waar die kroonlids onderbreek was, was bo die hoofingang deur die pediment en sy twee torings. Dit is hierdie duidelike hiërargie wat verwar word met die verhoging van die kroonlids om die bykomende vloer te huisves terwyl die pediment op sy aanvanklike hoogte bly. Die oortolligheid van die pediment word vererger deur die plasing van die koepel net bokant. As die behandeling van die hoofingang vir ons wil voorkom as 'n ongeslaagde studie in eklektisisme, moet ons nie vergeet nie dat die argitek se oorspronklike bedoeling meer ordelik was (vgl. fig. 7 en 11). As die torings vandag verbandloos lyk, is dit miskien omdat hulle buite hulle vorige konteks gesien word; hulle oorspronklike funksie was om die kerktoering se fierheid herhaal en sodoende die Paleis van Justisie met sy omgewing te verbind.⁹⁵⁻⁹⁸ (Fig. 13 en 14.)

Deur die aanwesigheid van die kerk was Kerkplein se skaal destyds trouens baie mensliker en intiëmer. Die plein kon nie met één oogopslag opgesom word nie en daarom was dit 'n interessanter plek om te bewandel.

Die redes vir die byvoeging van die bykomende vloer en wanneer dié idee vir die eerste maal bespreek is, kon nie vasgestel word nie. Die tekening van Maart 1895 wys dat die gebou net deur die Hooggeregshof beset sal word maar in 'n brief van 17 Junie 1895 neem die hoofregter aanstoot aan dié Regering se plan om ander staatskantore in die gebou te huisves. Dit is moontlik dat die bykomende verdieping bedoel was om hierdie verdere akkommodasie te verskaf. Dat niks van hierdie plan geword het nie, word bevestig deur die feit dat die enigste tekening wat uitgaan op tender agt van 21 Maart 1895 dié is wat geen plan bo die eerste verdieping insluit nie. 'n Verdere bewys is Artikel 10 van die Spesifikasie.

Die sluitingsdatum vir tenders was 9 November 1895, 'n jaar later as die mikdatum. Die volgende tenders is ontvang:

1. J Munro	£115 260
2. Royce and Warren	£150 000
3. M C A Meischke	£131 500
4. J J Kirkness	£124 254

Aan John Munro is die kontrak toegesê. Voor die oprigting van die Paleis van Justisie kon begin, moes Begemann se pastorie (regs op fig. 14), die tydelike kantoor van die mynkommissaris Christiaan Joubert (gebou in die middel), en 'n skool ge-

sloop word. Die volgende tabelle is uit die weeklikse verslae van die Publieke Werke van die Z.A.R. (werkeleier J.C. Gerritsen) saamgestel.

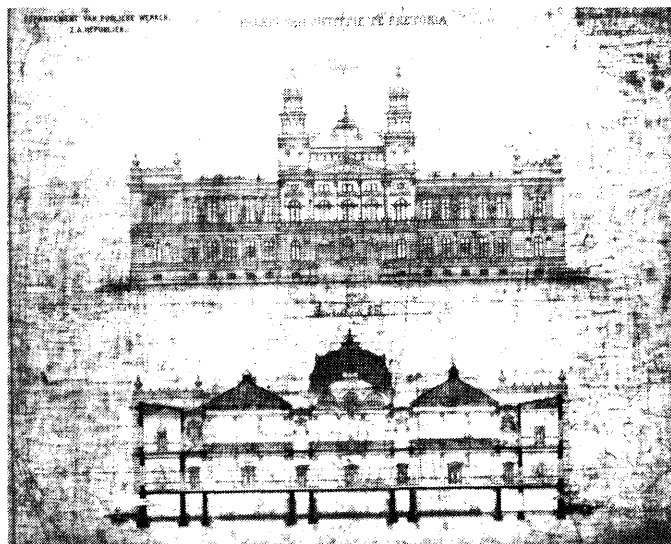

Fig. 11: "Voorgevel" en "deursnede." Hieruit blyk dat die gebou oorspronklik as 'n tweeverdiepinggebou ontwerp is. Die bykomstige verdieping is eers in 1898 in opdrag gegee. Figuur 7 wys egter reeds die gebou met drie verdiepings.

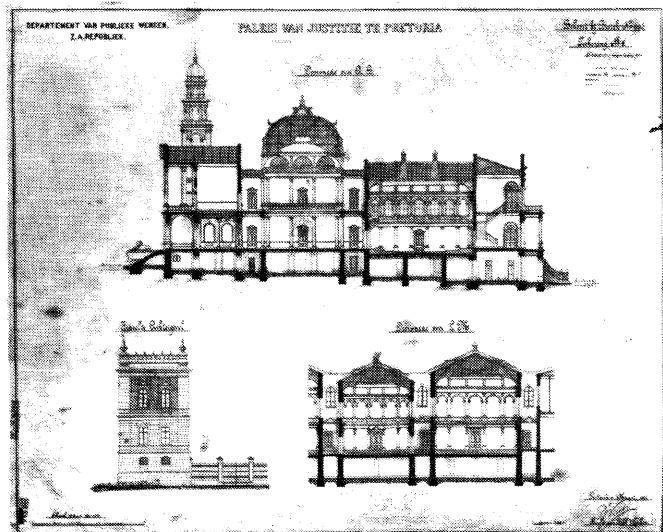

Fig. 12: Lengte- en dwarsniet van finale werktekening 1895-8. Die hooftrap op die boonste tekening toon aan dat Wierda beplan het om die ingang met twee leeu-beelde te versier. Die koepel van die twee-verdieping gebou sou bokant die ingangsportaal wees.

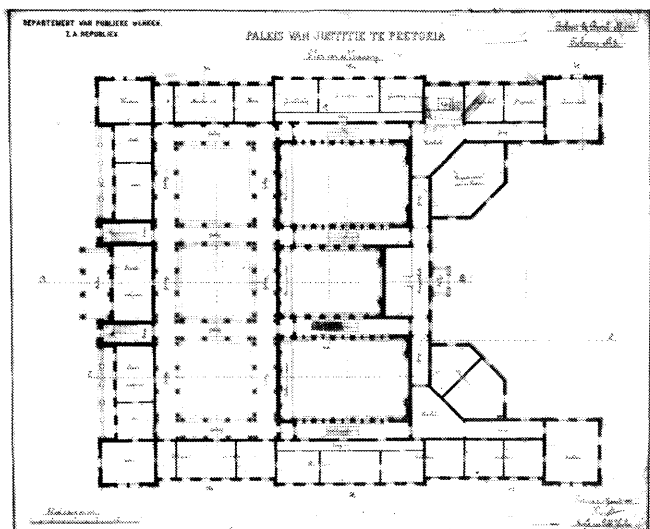

Fig. 10: Finale werktekening van eerste verdieping. 1895-8

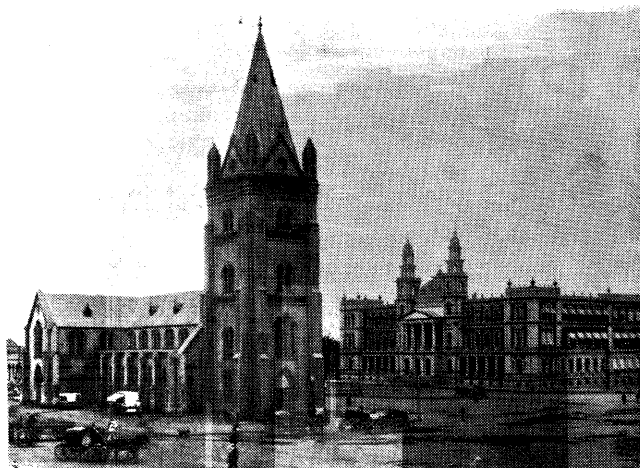

Fig. 13: Kerkplein ongeveer 1904. Daar is markiese aan die oostevenster van die Paleis van Justisie.

Tabel 1 Samevatting van belangrike gebeurtenisse⁸

JAAR	MAAND	GEBEURTENISSE	NOTAS
1896	JUNIE NOVEMBER	Fondamente begin. Beste klipmesselaars verlaat die terrein na 'n geskil met die voorman van die klip-sub-kontrakteurs.*	* Verslag van 9 tot 14 November 1896 (Nr 21) meld dat "... de beste metselaars 't werk verlaten hebben, de reden hiervan is waarschijnlijk 't gemis aan tact der sub-contractors ...". Dit lyk asof 'n gedeelte van die klipmesselwerk deur 'n sub-kontrakteur gedoen is maar wie hy was en wat die omvang van sy kontrak was, kon ons nie vasstel nie. Dunston ² beweer dat:
	DESEMBER	Werk aansienlik verbeter na aanstelling van nuwe voorman. Baksteenwerk begin in kelder.	"The stone used for the first part of the building was quarried from the hill where Langenhoven school now stands and carried up in cocopans to the building site. The original contractors, a Belgian-French company, apparently had too little knowledge of building stone quality as the stone from this site weathered badly. This company went bankrupt. The contract was taken over by another, named Clark, whose choice of stone was much better. He obtained his stone from Pyramids."
			Nêrens word egter in Gerritsen se verslae melding gemaak van 'n verandering van kontrakteurs nie. Dit is vreemd want hy is baie noukeurig en die verslae is 'n waaragtige katalogus van geskille en probleme. Wel vind ons 'n dokument deur J C Poynton aan een van sy werkmense gedikteer, wat oor die vroeëre jare van Pretoria handel en wat onder andere inligting bevat in verband met die verandering van kontrakteurs gedurende die bou van die Paleis van Justisie. Poynton was nooit betrokke by die werk nie en was by die opstel van die dokument bejaard en sy geheue het hom miskien in die steek gelaat oor 'n saak van hoor-sê.
1897	JUNIE	President Kruger lê die hoeksteen op die 8ste.*	* Oorspronklik sou die Kommandant-Generaal op 28 Mei 1897 die hoeksteen lê maar die regters maak beswaar daarteen en in 'n brief van 26 Mei 1897 stel hulle voor dat dit meer paslik sou wees dat die President die funksie waarneem. ^{9 10}
	AUGUSTUS	Baksteenmesselwerk begin op grondverdieping.	
	SEPTEMBER	Swak kwaliteit sandsteen verwerp. Verdragings.	
	NOVEMBER	Tekort aan bakstene.	
	DESEMBER	Buitetrap op Noordaansig begin.	
1898	JANUARIE	Alle klipmesselaars, behalwe dié van die sub-kontrakteur, verlaat die terrein.*	*Die klipmesselaars waarna verwys word (in diens van die hoofkontrakteur Munro) word gebruik vir die vervaardiging van ornamentele klipwerk en die suile vir die vestibule.
	MAART	Eerste verdieping begin. Nuwe klipmesselaars in diens geneem.	
	APRIL	Sandsteen van Vereeniging gebring.	
	MEI	Hofsaalmure op dakkaphoogte.	
	JUNIE	Groot gedeelte van gebou is gereed vir dakkappe; vertraging eindig met die aanvaarding van Munro se tender vir die tweede verdieping.	
	JULIE	Dakke van hofsale begin.	
	AUGUSTUS	Tweede verdieping begin.	
	SEPTEMBER	Pleistering aan die gang	
	OKTOBER	Houtvloere opgerig.	
	DESEMBER	Werk begin aan torings.	
1899	FEBRUARIE	Glaswerk.	* Twee stelle van die tendertekeninge vir die verwarmingstelsel van 1899 het behoue gebly — naamlik dié van Ashbury en Taylor & Raper. (Transvaal-Argief. Kaarteversameling. S. 3/480-485). Daar is ook 'n brief gedateer 15 Oktober 1896 van die Hamburgse firma Rudolph Otto Meyer in verband met die ventilasie en verhitting van die gebou.
	MEI	Stoompype vir verhitting geïnstalleer.* Werk begin aan stoepe en binneplaaas se skermmuur.	
	JUNIE	Stoomkraan verwyder.	
	JULIE	Houttrappe begin. Die weeklikse verslae eindig hier — klaarblyklik as gevolg van politieke ontwikkelings net voor die Tweede Vryheidsoorlog.	Dat die Oorlog die voltooiing van die kontrak onderbreek het, word bewys deur die feit dat Munro in 1901 'n aantal rekeninge saam met sy eis vir geldelike vergoeding aan die Britse owerhede stuur (Uitvoerende Raad van die Transvaal, Notule van 4 April tot 25 September 1901. Staatsargief; T18). Die Regering se reaksie is om 'n ampdenaar te magtig om die gebou te inspekteer om vas te stel of alles volgens kontrak uitgevoer is. Kyk fig. 15 en 20.

In die weeklikse verslae word daar gedurig verwys na die werkplaas ("werkplaats"). Uit figuur 7 kan gesien word dat dit op die suidekant van die gebou geleë is op 'n gedeelte van Kerkplein, ordentlik toegekamp vir die doel. Hier word die "klipstene" afge- werk, deur- en vensterkosyne gemaak en die hout wat later vir die vloere benodig sou word, gesaag en gedroog.

Die binneontwerp vir die hofsale is in 1898 gedoen en in 1899 bekom die firma Delfos en Kie die kontrak vir die installering van twee hysers (een in elk van die torings aan beide kante van die hoofingang): laasgenoemde is nie uitgevoer nie weens die oorlog. Die volgende tekening wys die posisie van die hidroliese hysers en die masjienkamer op kelderverdieping. ⁴² (Fig. 16.)

Na die Britse besetting van Pretoria op 5 Junie 1900, word die Paleis van Justisie gebruik as 'n hospitaal (die "Irish Hospital"). Vandag is daar nog 'n botteloomaker teen een van die kosyne. Met lord Roberts se vertrek word 'n konsert hier gehou waarin twee van die dokters as soliste optree. ¹²

In 1901 keer die gebou terug na sy bedoelde funksie. Gedurende die loop van die jaar word planne opgetrek vir 'n monumentale trap tussen grond- en eerste-vloer in die hoofvestibule geleë (figuur 17 en 18). ^{30,31} Gelukkig word dit nooit gebou nie, want dit sou die vertrek in twee minder dramatiese ruimtes sny alhoewel dit die vertikale sirkulasie aansienlik sou verbeter. Terselfdertyd sou dit 'n ietwat twyfelagtige versameling van die ver- naamste tipes marmar van feitlik die ganse wêreld gewees het.

LATERE VERANDERINGS

Van hierdie stadium af word die geskiedenis van die gebou gekenmerk deur veranderings om wysigings in gebruikspatrone en vereistes te akkommodeer. Hulle sal nou opgesom word.

Van die staanspoor af moet dit gestel word dat al hierdie veranderings Wierda se aanvanklike bedoelings verkrag het; die bestaande sirkulasiepatrone in die gebou verskuif en oorlaai het, en, wat die buitevoorkoms betref, die hele noord-aansig totaal verander het.

1910

Die skuins pawiljoene aan die noordekant word verander om toiletgeriewe te verskaf. ⁵⁸ Dit het twee uitwerkings: eerstens verloor die gebou sommige van sy mees gerieflike en aantreklike kantore en, tweedens, word die aansigte van die pawiljoene met pypwerk ontsier. Dat daar 'n behoefte aan toilette is (wat waarskynlik met die banket wat op 26 November ter ere van die Hertog en Hertogin van Connaught vererger) ^{22,62} is nie ter sprake nie, wel die ongelukkige ligging van die toilette.

Verdere veranderinge aan die buitekant was die direkte gevolge van Reese-Poole se herbeplanning van Kerkplein, meer spesifiek die wysiging van die bestaande noord/suid-grondlyn. Dit het die uitwerking dat addisionele trappe by die hoofingang nodig word en dat die stoep te hoog word en totaal verwyder word. ⁶⁴ Vandag is dit sigbaar dat die onderste suidtrappe van 'n ander materiaal is. Onbewerkte dele van die fondamentmure is blootgestel.

1923

'n Nuwe betontrap tussen grond- en kelderverdiepings word gebou deur die verandering van 'n kantoor in die wesvleuel net langs die hoofvestibule. ⁶⁵

1924

Die veranderings wat die gebou die meeste skade laat ly, word gedurende die periode 1924-25 gedoen om huisvesting vir die Suid-Afrikaanse Polisie- en Speurdepartement te verskaf. Dit neem die vorm aan van 'n noordvleuel in vier verdiepings, geleë bokant die oop binnehof tussen die oos-en-wes-arms van die gebou. Op keldervlak word die skermmuur met sy grasieuse

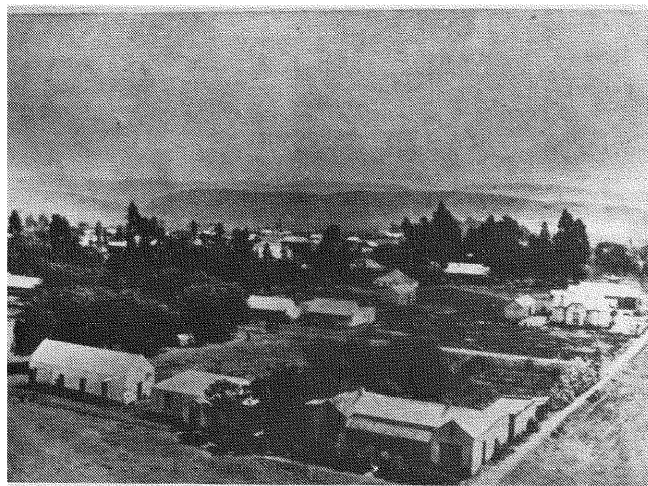

Fig. 14: Die terrein van die Paleis van Justisie soos hy ongeveer 1893 daar uitgesien het.

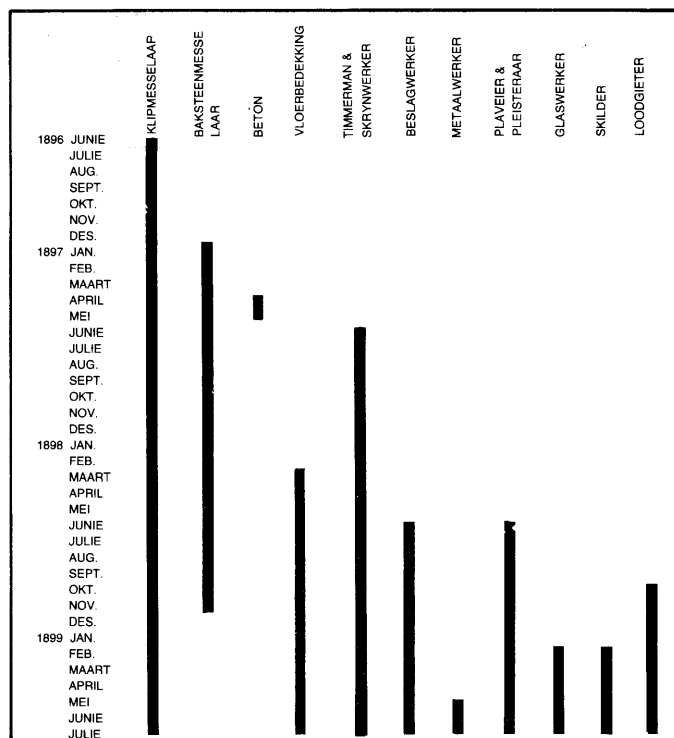

Fig. 15: Vordering van bouwerk tussen 1896 en 1899. Die rekords eindig Julie 1899.

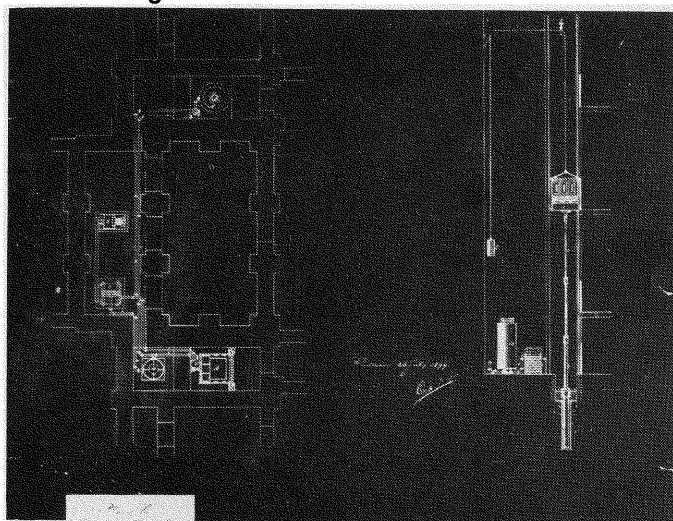

Fig. 16: Voorgestelde hidroliese hysers wat nooit gebou is nie. Die onderskrif lui "Plan C, behoort by Tender Liften, Paleis van Justisie, Pretoria." en naas die silinder regs staan: "Pretoria, 26 Julie 1899."

ystertraliewerk vervang met 'n klip-en-baksteenmuur wat die uitwerking het om dit wat oorspronklik 'n sonnige buiteruimte was in 'n donker dienswerf te omskep. Dit wil voorkom asof die ou ysterhekke hergebruik is in dié ontwerp. Die kumulatiewe resultaat op die buitekant is om Wierda se beoogde voorkoms uit te wis wat aanleiding gee tot aanhoudende kritiek.⁶⁶⁻⁸⁵ Die oorspronklike is in fig. 19 getoon.

Die voorsiening van 'n vierde vloer in die vleuel word tot stand gebring deur die gebruik van 'n kleiner vloer-tot-plafonhoogte as dié van Wierda; nogtans is dit nodig om 'n sirkulasieskakel tussen oud en nuut te handhaaf en dit kan net by die nuwe trappe gedoen word waar die verskil in hoogtes maklik verstelbaar is. Hierdie skakelpunte is onnatuurlik en ongemaaklik.

Om die vertikale sirkulasie te vergemaklik, word 'n hyser in die nuwe uitleg ingewerk. Daar is geen bewys vir hierdie mening nie maar ons vermoed dat die eerste hyser in die toring langs die hoofingang ook van hierdie tydperk dateer.

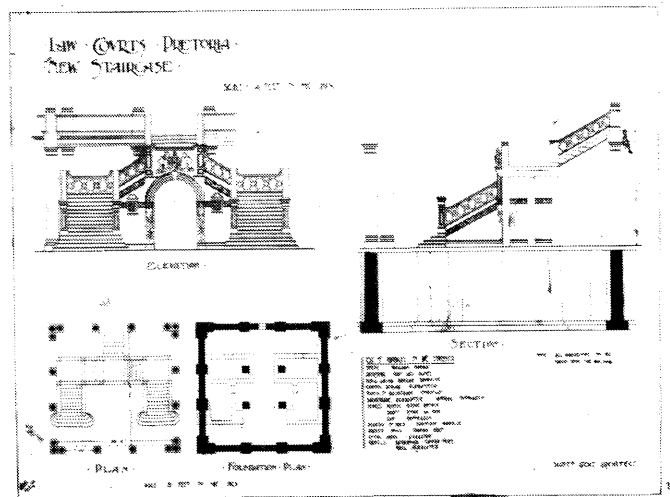

Fig. 18: Besonderhede van die voorgestelde trap met die Britse wapen daarop deur die "Supt. Govt. Architect" in 1903.

1936

Die nisse in die mure van die hoofvestibule is van die weinige veranderings wat 'n positiewe bydrae gemaak het; hulle is sekerlik die onopvallendste.⁸⁶

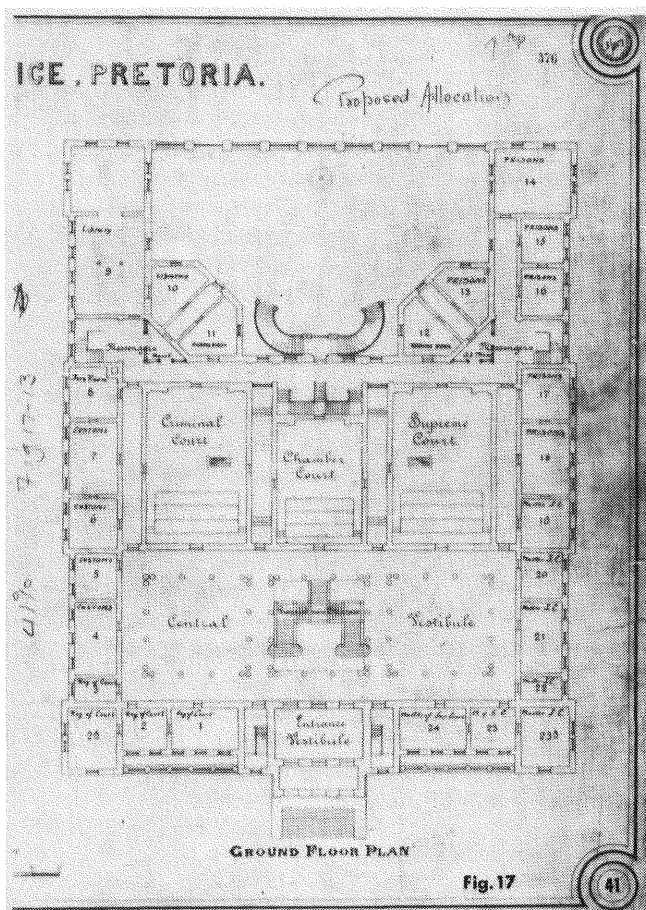

Fig. 17: Plan getitelt: "Ground Floor Plan" van 1903. Die posisie van die voorgestelde trap in die vestibule word aange-
toon.

1952

Groot reparasiewerk word aan die buitetrap in die diensplein verrig. Dit wil voorkom asof die sandsteenrelings en -treë sieg verweer het. Hulle word deur terrazzo en leiklip onderskeidelik vervang.⁸⁷⁻⁸⁹

1955

Die hyser in die noordvleuel en dié in die westoring word ver-
vang.⁹⁰

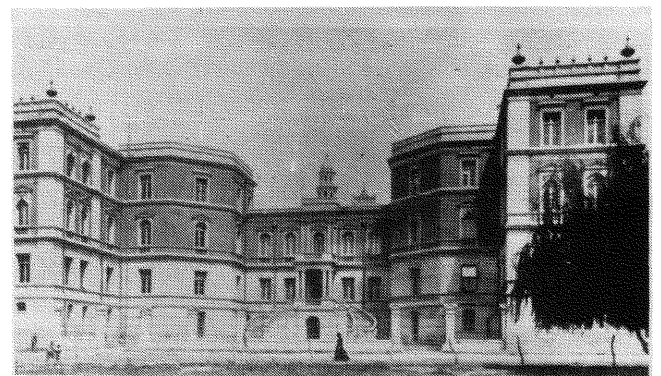

Fig. 19: Noord-aansig op Vermeulenstraat. (1900). Vandag word die uitsig op hierdie sierlike trap en fasade versper deur 'n verbouing wat in 1924 gedoen is.

Fig. 20: Die Paleis van Justisie voor die verandering van Kerkplein deur Reese-Poole. Die stoep om die Paleis is goed sigbaar.

1965

Die kantoorvertreke word op verskillende vloere verander om plek te maak vir klein hofsale wat op hierdie tydstip nodig geword het. Om die gewenste grootte te verkry word sommige mure tussen kantore afgebreek. Alhoewel hierdie howe afgewerk is met houtpaneelwerk van 'n hoë standaard, word daar tog 'n onsimpatieke element aangebring; die rede hiervoor is dat tot hierdie datum geen hout gebruik is vir 'n muurafwerking nie. Die addisionele hofsale het die sirkulasievloei bemoeilik, die skeiding tussen publieke en private toegang vertroebel, en na knelpunte gelei waar die verkeervolume verhoog is sonder om bestaande gangbreedtes in ag te neem.⁹⁹⁻¹⁰³

HUIDIGE TOESTAND

Afgesien van die beskrywde interne wysigings is die buitekant van die Paleis van Justisie en veral die dak vandag in 'n toestand van progressief versnellende agteruitgang. Fotografiese rekords gedurende die afgelope paar jare bevestig dit.

Hierdie versnelde verwerking is eerstens toe te skryf aan die sterk lugbesoedeling wat deur busverkeer om Kerkplein veroorsaak word. Tweedens is dit so dat 'n gebou baie vinniger verval nadat die eerste verbrokkeling plaasgevind het en daar niks onderneem word om dit te stuit nie. Ook ander waardevolle geboue om die plein word hierdeur aangetas.

Die Departement Gemeenskapsontwikkeling het die skrywers van hierdie artikel aangestel om verslag te doen en voort te gaan met die herstel van die skade. Hierdie werk het reeds 'n aanvang geneem en sal die onderwerp van 'n volgende artikel wees.

BRONNE

PUBLIKASIES

1. ALLEN, V. 1971. Kruger's Pretoria. Cape Town, Balkema.
 2. DUNSTON, L. 1975. Young Pretoria 1889-1913. Pretoria, Pretoria Bookbinders.
 3. ENGELBRECHT, S.P. 1952. Eeufees Album. Pretoria. van Schaik.
 - ENGELBRECHT, S.P. 1955. Pretoria (1855-1955). Pretoria. Wal-lachs.
 4. PRELLER, G.S. 1938. Ou Pretoria. Die Volkstem.
 5. REX, H.M. 1960. Pretoria van Kerkplaas tot Regeringsetel. Kaapstad, Haum.
- Transvaal Sytze Wopkes Wierda "Gouvernement Ingenieur en Architect" en "Hoof van Publieke Werken van die Zuid-Afrikaansche Republiek" Restorica 8. 1980. 10-12.

TYDSKRIFTE

6. PRETORIANA (GENOOTSKAP OUD-PRETORIA) Vol. 1-15.

ARGIVALIA

- Argief Publieke Werke Departement, Suid-Afrikaanse Republiek.
7. P.W. 140-149 Goewerments Geboue 1889-99.
 8. P.W. 415-416 Paleis van Justisie 1896-99
- Argief van die Staatssekretaris, Suid-Afrikaanse Republiek.
9. R 6477/97
 10. R 8170/92
- Argief van die Koloniale Sekretaris, Transvaal. 1901-1910.
11. C/S 663/01
 12. C/S 666/01
 13. C/S 859/01
 14. C/S 1111/01
 15. C/S 1399/01
 16. C/S 1474/01
 17. C/S 1502/01
 18. C/S 1984/01
 19. C/S 2021/01
 20. C/S 2234/02
 21. C/S 3372/02

AANWINSTE

22. A 1222 — Eetmaal ter ere van die Hertog en Hertogin van Connaught 26-11-1910.
23. A 1464 — 'n Dokument deur J.C. Poynton aan een van sy werkmense gedikteer wat handel oor Pretoria en bevat o.a. inligting i.v.m. die bou van die Paleis van Justisie.

KAARTEVERSAMELING TRANSVAALSE ARGIEF

24. 2/93	35. S. 3/214	46. S. 3/483
25. 2/94	36. S. 3/215	47. S. 3/484
26. S. 2/99	37. S. 3/365	48. S. 3/485
27. S.2/1100	38. S. 3/366	49. S. 3/1999
28. S. 2/101	39. S. 3/438	50. S. 3/2000
29. S. 2/102	40. S. 3/467	51. S. 3/2001
30. 3/217	41. S. 3/468	52. S. 3/2002
31. 3/218	42. S. 3/469	53. S. 3/2003
32. S. 3/47	43. S. 3/480	54. S. 3/2004
33. S. 3/48	44. S. 3/481	55. S. 3/2005
34. S. 3/49	45. S. 3/482	

STAATSARGIEF

Die volgende tekening was op die datum van skrywe ongekatalogiseerd.

TEKENING-BESKRYWING

	TEK. NR.	DATUM
56. Lower ground + ground floor plans	Building 16	July 1901
57. First and second floor plans	Building 16	July 1901
58. New lavatories lower ground floor	SD 273/3	c 1910
59. Ground floor	SD 273/4	
60. Second floor	SD 273/6	
61. Elevations	SD 273/7	
62. Plan of proposed seating in banqueting hall		14-11-1910
63. Alteration of bicycle room into strong room	Building 16	16-3-1911
64. Sketch showing proposed cement block base to Palace of Justice		12-10-1911
65. New staircase	Building 16	20-2-1923
66. Lower ground + ground floor plans	4988/1	9-4-1923
67. First + second floor plans	4988/2	16-1-1923
68. Third floor + roof plan	4988/3	11-1-1923
69. North + south elevations of N. Wing	4988/4	11-1-1923
70. Detail of Vermeulen street elevation	4988/5	17-2-1923
71. General section	4988/6	2-8-1923
72. General details	4988/7	11-1-1923
73. Procedure plan, temporary latrines - cycle accommodation	4988/8	10-3-1923
74. Details of granite work	4988/9	21-6-1923
75. Details of doors	4988/10	21-6-1923
76. Details of steel windows	4988/11	26-6-1923
77. Details of lift well	4988/14	
78. Side staircases	4988/15	7-4-1924
79. Joinery details	4988/16	28-8-1923
80. Island filing cabinets	4988/17	
81. Details of cornice mouldings	4988/19	18-3-1924
82. Detail of cornice	4988/20	18-6-1924
83. Detail of fittings	4988/21	27-6-1924
84. Bookcase ladder details	4988/22	27-6-1924
85. Details of cycle racks	4988/24	18-2-1925
86. Niches in wall of main hall		29-1-1936
87. Plans of circular staircase		
88. Full size details of circular staircase		April 1952
89. Section through cornice, handrail + skirting to balcony balustrade		April 1952
90. Alterations to north lift well to accommodate new lift	4988/14	Oct. 1955

DEPARTEMENT VAN OPENBARE WERKE

Plan van sous-terrein	Bestek nr.	
	236-1	21-3-1895
92. Plan van de verdieping gelijkstraats	ditto 2	ditto
93. Plan van de verdieping	ditto 3	ditto
94. Bovenaanzicht van het dak	ditto 4	ditto
95. Voorgevel - doorsnede over EG	ditto 5	ditto
96. Zijgevel + doorsnee over CD	ditto 6	ditto
97. Doorsnede over GH + JK	ditto 7	ditto
98. Doorsnedes over AB + LM	ditto 8	ditto
99. Basement + ground floor plans	16/50	8-10-1965
100. First + second floor plans		8-10-1965
101. Toilets in N.W. corner: floor plans	16/54	
102. Toilets in N.E. corner: floor plans	16/55	
103. Alterations to Palace of Justice: new low courts	16/57	

The H-shape house in nineteenth century S A architecture

Dennis Radford
Department of Architecture
University of the Witwatersrand.

The H-shaped plan is well known in late 18th century Cape Dutch Architecture. Its evolution has been traced by writers such as Walton⁽¹⁾ and is possibly best seen in examples like Rhone and Boschendal, both in the Franschoek Valley.⁽²⁾ However, nothing has yet been written about a similar plan form that appears to have evolved c.1830 in the Cape Peninsula and which spread from here across the whole of southern Africa during the course of the century flourishing well into the first decades of this century. The purpose of this article will be to describe its form, speculate on its possible origins and trace the major evolutions of the plan.

The house known as Wolmunster at Rosebank, Cape Town (Fig One) seems to be the first fully developed example of this type. It dates from c.1835⁽³⁾ and remains in a remarkable state of preservation despite later alterations and additions, as well as its current use as a men's residence by the University of Cape Town. As it illustrates so well all the essential characteristics to be found in this house form, it is well worth describing these in some detail and to contrast them with its Cape Dutch equivalent.

The first and most striking difference between the two forms is in the relationship of each building's mass to the major approach. Both are symmetrical but the entrance symmetry of the Cape Dutch house

is centred about the bar of the H (Fig Two A) whilst entrance to the English (for want of a better word) is axial around its waist, that is at right angles to that of the Cape Dutch building. The effect that these different approaches have on an observer's initial perception of the two building forms is striking. The Cape Dutch house is viewed as consisting of two parallel ranges of accommodation set one behind the other, something which is accentuated by the ridge lines of the roofs and the gabled ends. In order to offset this, the traditional gable over the front door is used to mark and to vertically elaborate the point of entry.

In the English house entry is into a void contained between two solid pavilions or wings. This void neatly contains a verandah, which acts as an intermediate zone between inside and outside. The front door, although placed on axis is not, at least in the early houses, marked by a gable or similar feature. The main public rooms, which are placed on either side of the front door, also open onto the verandah through French doors, another indication of a more informal style of living. This of course was a direct result of the then prevailing Romantic movement which had a strong desire to be closer to nature. In plan too, the differences between the two building forms are significant, the Cape

Dutch house having a set of inter-leading rooms resulting from its assumed development from a basic three room plan.⁽⁴⁾ The English plan however has a central passageway, something which it will be seen is developed further in later houses. A final major difference is to be found in the treatment of the courtyards; the typical Cape Dutch house having small, hardly usable spaces, whilst the back of Wolmunster is made into a formal outdoor space that is enclosed by the service building being placed on axis.

If the origins of this plan type are sought amongst earlier Cape buildings, that is prior to 1835, the earliest house that is found to contain any of the qualities described above is the Vineyard, Newlands, built by Lady Anne Barnard and her husband in 1799-1800. Here the plan was in the form of an elongated rectangle containing a small internal courtyard.⁽⁵⁾ Thus it cannot be really regarded to be prototypical in plan. Nevertheless, the building in its massing was treated like two H's joined back to back. In addition to this the front elevation with its two symmetrical wings flanking a verandah did possess the rudiments of what later became the typical house form.

The additions carried out to the Swellendam Drostdy in 1811 also make it in some ways a forerunner but again the plan form

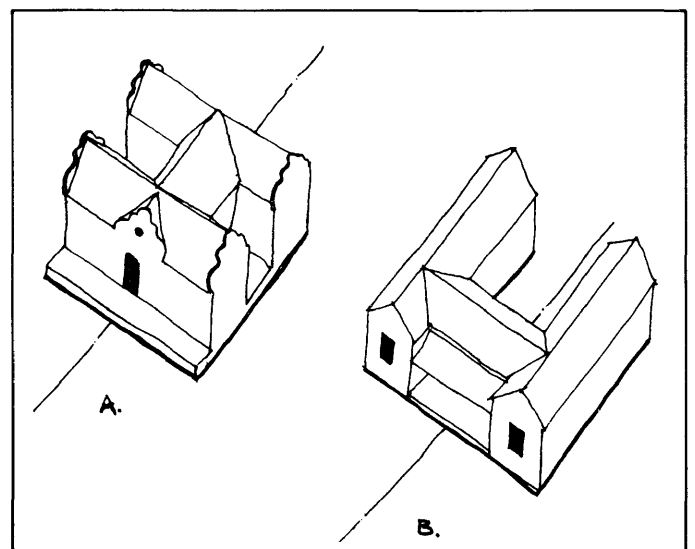
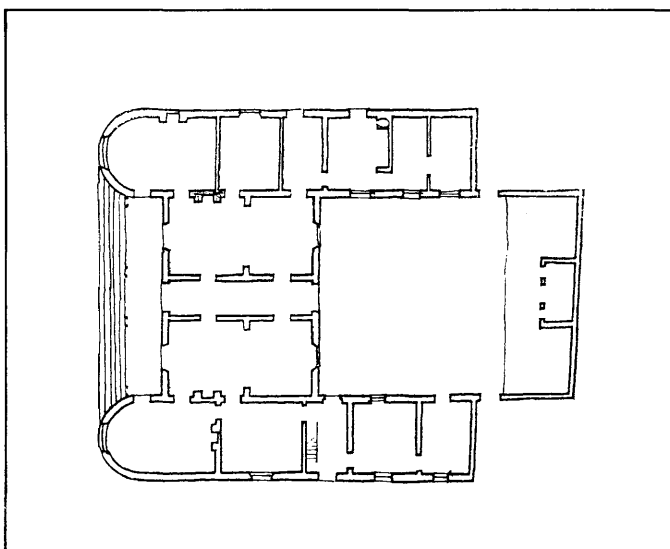

Fig. 2: Diagram of Cape Dutch H-shaped house (A) and typical 19th century H-shaped house (B). (The Author)

Fig. 1: Wolmunster, Rosebank, Cape Town. c.1835. Plan.

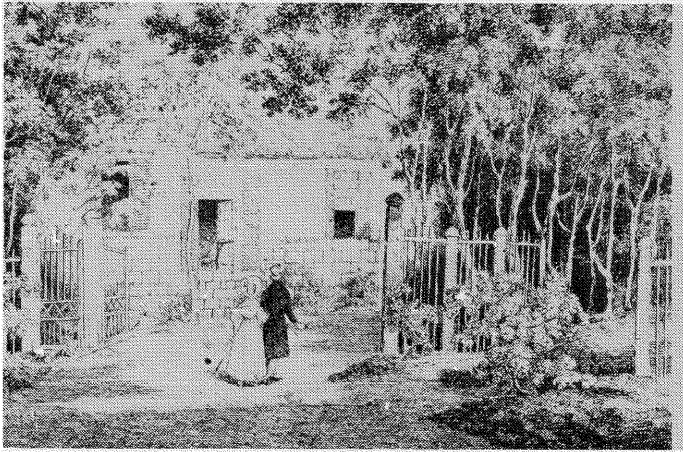

Fig. 3: Quercus Cottage, Wynberg, 1833. By Sir Charles D' Oyley (Cape Archives)

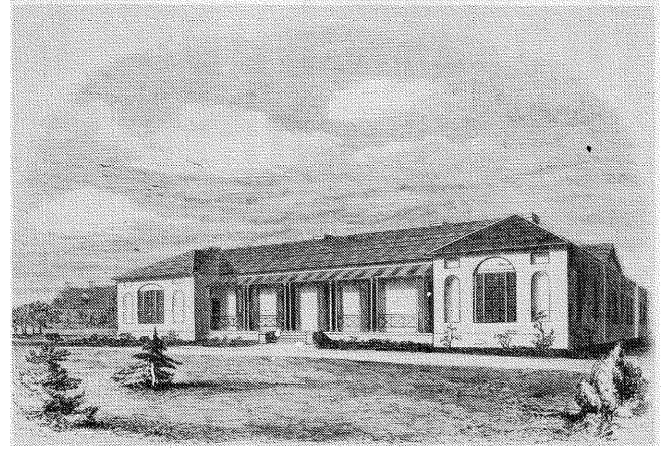

Fig. 4: New Longwood House House, St Helena, 1851, by Stack. (Source of original drawing unknown)

is not typical except for the way in which the two wings relate to the new front elevation.⁽⁶⁾ These also contain between them what is in this case the more usual Cape Dutch pergola.

The Bathurst Drostdy was another large building like the one at Swellendam. Built in 1824 and long since demolished, it is still not typical in plan, being essentially a U-shape.⁽⁷⁾ Nevertheless, the front elevation can be considered to be a form of pioneer possessing as it did two symmetrical bow fronted end projections complete with small hipped roofs above.

The last of the possible prototypes is Quercus Cottage, Wynberg, (Fig Three) which was completed some time prior to 1833. The form of the house is very clearly shown in the D'Oyley sketch. From this it is apparent that the house had an H-shaped plan with its front wings terminating in bow fronts, very much like Wolmunster. However, it clearly did not have two rooms in the waist at the front nor did it have a verandah, something which was probably remedied shortly after.⁽⁸⁾ Of all the previous buildings though it is the one that is most similar to what later became the typical form. What these buildings do demonstrate nevertheless is that there was a definite tendency in early 19th century Cape architecture towards what later became the massing typical of the house form.

Because none of the above buildings show

any clear evolutionary pattern, only tendencies, it is my guess that the model for this house form should be sought elsewhere. Fortunately this model seems to be conveniently to hand. It is new Longwood House on St Helena Island, built in 1821 and intended to house an illustrious prisoner, Napoleon Bonaparte. It must have been known to many voyagers to the Cape as the island was a very important stopping off point en route to and from Europe in the days of sail. At that time too, Napoleon's fame was still fresh in the memories of many, so those two factors combined must have ensured that the house itself was often visited⁽⁹⁾.

Looking at Longwood House (Fig Four) the following elements should be noted and compared with those on Wolmunster. The overall massing of the two buildings is the same; that is, two end pavilions with a central void containing a verandah but Longwood House is longer in the waist with five openings instead of three. These openings in both cases are doors, mostly French doors. The major difference between the two elevations is in the end pavilions, as Longwood House had square ends with hipped roofs above while the windows were an Adamesque version of the Palladian type flanked by niches. Wolmunster, on the other hand, has regency bow fronts with simple sash windows. This difference can be reasonably explained by

referring back to the established prevalence of the fashionable bow front at the Cape. It should also be pointed out that it is very common to find in architecture, especially at the vernacular level, the syncretising together of what might have previously been two disparate elements, providing these elements are compatible⁽¹⁰⁾. As no plan of Longwood seems to be available and the house has been demolished⁽¹¹⁾, a further comparison with Wolmunster is not possible, but the position of the chimneys as depicted on the sketch of Longwood would seem to hint that the resemblance was not just in the massing alone. Nevertheless, as the St Helena house is recorded as covering an area of 2,300 sq metres and contained fifty-six rooms⁽¹²⁾, it was clearly much larger than Wolmunster which has only sixteen rooms. At the moment the origin of Longwood's design remains obscure.

An important house nearly contemporary with Wolmunster, was the Old Residency at Grahamstown (Fig Five). Now demolished, it was built c.1840 as the Lieutenant-Governor's residence. Although clearly smaller than Longwood House it did resemble it even more than Wolmunster does, especially in the design of the square pavilions with their pseudo arched windows. The main difference here though is the substitution of pedimented gables for the hipped ends, something

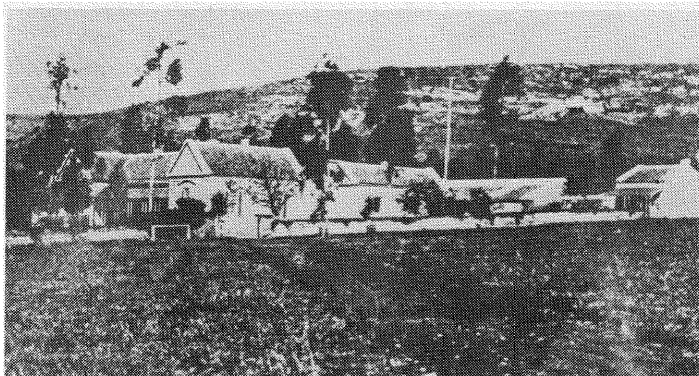

Fig. 5: The Old Residency, Grahamstown, c.1840. (Cory Library)

Fig. 6: Bordeaux, Sea Point, 1864. (M Murray. Under Lion's Head)

which I would explain by referring the reader to the local preference for end gables, these being easier to construct than hips⁽¹³⁾.

During the 1850's, the diffusion of the plan form seems to have happened relatively quickly. At least seven are shown on the first detailed map (1863) of Green and Sea Points⁽¹⁴⁾. One Natal example, that of the Farmhouse at Saxony near Pietermaritzburg, was also built during this time⁽¹⁵⁾.

One of the grandest of the houses of this type built during the 1860's must certainly have been Bordeaux, the house of Pieter Marais in Sea Point⁽¹⁶⁾. As can be seen from the illustration (Fig Six) it was very large, and Italianate in style, with a tower over the entrance plus small gables on either side. These together with the large bay windows show a very enriched variant of the basic form. In this the house conforms to the mid-Victorian appetite for greater variety and intricacy in their architecture. The presence of side verandahs should also be seen as a sign of growth in the plan. This is an indication that the rooms down the sides were beginning to develop their own immediate contact with the garden, thus marking a move away from the original Georgian, very strict, emphasis on the all important front facade.

The house designed for President Burgers at Pretoria in 1873 although never built, shows yet further development of the type. Its projected scale however makes it atypical in other respects⁽¹⁷⁾. As can be seen from the drawing (Fig Seven) the style of the house was that of the cottage orné⁽¹⁸⁾, with an emphasis on steeply pitched thatched roofs and tree trunk verandah supports. On plan the front range of rooms were in a single pile but they were connected by a transverse passage which in turn was approached through the usual central hall. The entire front of the building plus part of the sides was surrounded by a verandah. This should be seen as one of the first attempts to link together the previ-

ously separate front and side verandahs as for example, those of Bordeaux. The house was designed with a rear courtyard like Wolmunster but here the space was large enough to be completed with an independent group of stables. The rear wings were also much longer than was normal for the type. Besides this the plan was modified by the addition of the ballroom at the rear, making it more like an E-shape. It is perhaps significant that the designer was a Cape Town architect⁽¹⁹⁾, the assumed point of origin of the house form.

The house in Pretoria built for President Kruger c. 1884 would seem, especially in the front section, to be of the H-form, although here the gable wings protrude only slightly so that the verandah runs right across from the one side to the other still in the same plane⁽²⁰⁾.

The Pastorie at Vryheid (Fig Eight), designed by the architect Street-Wilson in 1897, is a very good example of the house at its almost completely matured stage. The verandah now runs right around three sides of the building and is only separated from the rear service verandah by the two ends of the back wings. The plan has by now become double pile in the waist of the H, whilst the transverse passage is taken through to form a side entrance. On the front elevation a small central timber open gablet emphasizes the axial nature of this facade. It is also placed in advance of the two side gables, this seems to indicate a more plastic approach

to the building's massing, something confirmed by the handling of the vented hip roofs to the rear of the wings. Many other buildings of this form exist which also date from this period⁽²¹⁾.

The final evolution of the house seems to have taken place c.1900. This involved completely surrounding the house with a verandah and making the side entrance more prominent by placing a small gable above it. Both these changes emphasize the multi-directional aspect of the house more and mark its full maturation. The Farmhouse in Bezuidenhout Valley, Johannesburg of c.1910 (Fig Nine), shows all these characteristics to perfection.

Although my research on this point is still incomplete, this plan form, plus many others of the 19th century, seems to have succumbed c.1920 to the increasing preference for more exotic house forms and styles which had started about 1900. In other words, the essential elements of the building's form could not easily be adapted to the new taste and thus it appears that it was abandoned completely.

So far only the four room wide plan form has been dealt with but there was also a smaller version which omitted one of the rooms in the waist of the building and placed the previously symmetrical entrance hall off centre against one side while at the same time contracting the verandah area. Obviously this plan would be cheaper to build and being narrower, allowed it to be built on smaller erf's. However, whilst doing this, it still preserved the

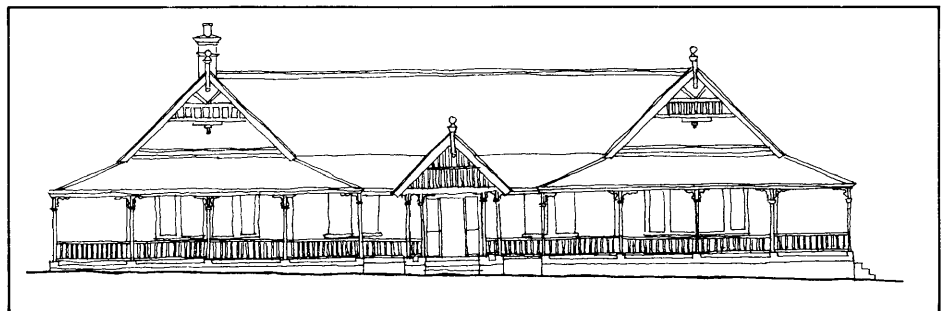

Fig. 8A

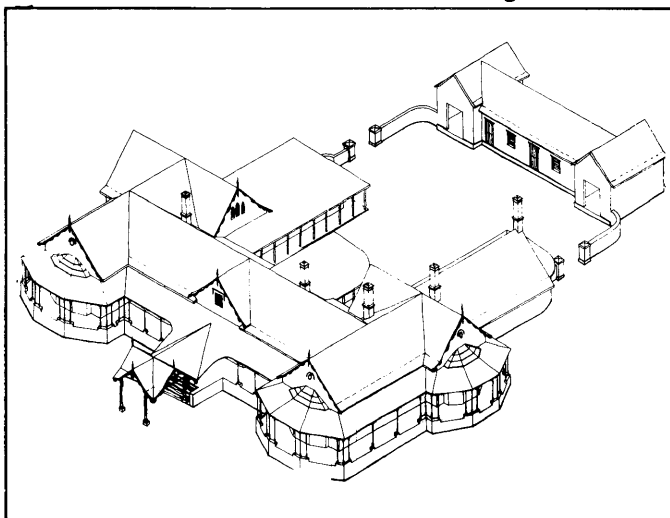

Fig. 7: Proposed house for President Burgers, Pretoria, 1873. (Drawing by A Williams and J Stone)

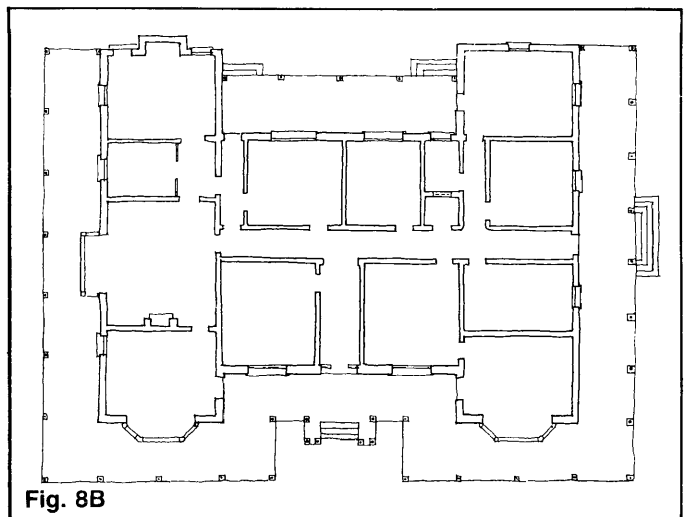

Fig. 8B

Fig. 8: The Pastorie, Vryheid, c.1895. Architect, Street-Wilson. (Original drawing in possession of School of Architecture, University of Natal)

symmetry of the form by continuing to have a central set of steps and by dividing the verandah structure into three parts. The difference between the two types is usually made apparent by the placing of chimneys. In the smaller version there is only one centre stack which is placed to the side in contrast with the symmetrical placing of two centre stacks on the larger form. The earliest of these houses appears to date from c.1850 and a number were to be found at Sea Point of which Villa Marina (Fig Ten) was typical.

From the foregoing it can be seen that although there might initially seem to be grounds for comparing the H-shape house with its earlier Cape Dutch counterpart, a closer examination will show that the differences between the two forms are fundamental. We have also seen the chronological evolution of the house form during the period from c.1835 to c.1910 and how it spread from the Cape across the entire country. During this time, however, it still retained its basic features which are as follows: firstly, the plan always maintained its four room width (excepting in the smaller 3 roomed variant of course) with a central passage. Secondly, the massing, epitomized by the double pitched roofs echoing the plan form below, always remained the same. Thirdly, the concept of axiality and symmetry was also never departed from whatever the individual variations. Fourthly, the distinction between 'polite' front and workaday back was continuously observed, something this house type has in common with almost all the domestic architecture of the time. Lastly we saw how important the verandah was as an element right from the beginning and how it was integrated into the building, both in the plan and in the massing.

The evolution of the house as I have

presented it here shows the importance of the introduction of the transverse passage. Initially this allowed for more accommodation and greater privacy as, for example, in the Burgers House, whilst later it facilitated the change to a double pile plan and lastly, it led to the provision of the side entrance. This side entrance also indicates a growing awareness of the greater value that was to be placed on the sides of the building, something which was initiated by the use of side verandahs. This ultimately led to the house being completely enclosed by an encircling verandah. Fig Eleven illustrates this progression in diagram form.

Whilst the exact origins of the house remain a little obscure at the moment, it can certainly be said that there is no easily distinguishable English prototype and that new Longwood House must remain the most obvious model for the South African house. It should also be understood that very often the exact derivation of architectural forms, elements and motifs, especially at the vernacular level, must remain mysterious.

The various styles that influenced domestic architecture in South Africa during the 19th century also made their mark on the house, two examples being the bow fronts of the English Regency period as used on Wolmunster and the later Italianate trimmings to be found on the elaborate Villa Bordeaux. But here again the observation must be made that these enrichments were at most only a modification of the house and never caused a complete redesign. This fact must be seen to be a rebuttal of the charge so often brought against Victorian architecture that it was excessively preoccupied with style.

Another observation that should be made is that the form of the house seems to be unique to South Africa, although this

must remain a conjecture until the architecture of a country like Australia is examined for a possible similar form.

It should also be observed that the H-shape was a relatively large house for its time, being twice as wide as the more normal two room house plans. Thus it is almost always found in a suburban or rural context where space was not at a premium. Two storeyed versions are rare⁽²²⁾. This is almost certainly because a single storeyed house even if quite large, still retained the advantage of being simple to build and was technically no more demanding than its smaller brethren, always an important point in the colonial situation where both materials and skilled labour were very expensive.

Finally, something that is very important to note is that the form was essentially never affected by the growing fashion for asymmetry that was the hallmark of many of the later Victorian houses in this country⁽²³⁾. All this illustrates how complicated and varied the history of domestic architecture is in South Africa and how rewarding research into just one house form can be.

REFERENCES AND FOOTNOTES

1. *J Walton*, Homesteads and villages of S A. P 7 Et Sic.
2. *H Fransen & Cook*, Old houses of the Cape. 1st Ed. Pps 117 & 124.
3. *Its background is dealt with in D Radford*, Architecture of the Western Cape 1883-1901, Unpublished PhD thesis, University of the Witwatersrand. P 297
4. *For this background see C Woodward*, The interior of the Cape House Unpublished M A Thesis; University of Pretoria.
5. *R Lewcock*, Early nineteenth century architecture in S.A. P 36.
6. *Ibid* P 71.
7. *Ibid* P 237.
8. *Ibid* P 314.
9. *There was even a Longwood House in Wynberg*, See *C. Pama*, Wagon Road to Wynberg. P 76.

Fig. 9: Farmhouse in Bezuidenhout Valley, Johannesburg, c.1910. (The Author)

10. J D Edwards, *The Evolution of Vernacular architecture in the Western Caribbean*. P 501.
11. P Teal, *The architecture of St Helena*, Unpublished M arch Thesis, University of Natal. P 2.23
12. *Ibid* P 2.23
13. R Lewcock, P 414
14. W B Snow's Map. Original in City Engineer's dept. Cape Town.

15. B T Kearney, *Architecture in Natal 1824-1893*. P 92.
16. M Murray, *Under Lion's head*. P 131
17. D Radford, *A House fit for a President*. *Africana notes & news*, Sept. 1983.
18. R Lewcock, P 121
19. See article quoted in 17 above
20. V Allen, *Kruger's Pretoria*. P 17
21. For example: *The farmhouse, S Awswood Nr Howick, Natal*; *J D Logan's House,*

- Matjiesfontein, Cape Province*; *The Farmhouse, Hartbeesfontein, Tvl.*
22. *One is a drawing for a boarding house at Muizenberg, c. 1895* By the architect W Black.
23. D Radford, *Symmetry and Asymmetry in the Victorian Villa*. *Lantern* Jan 1984.

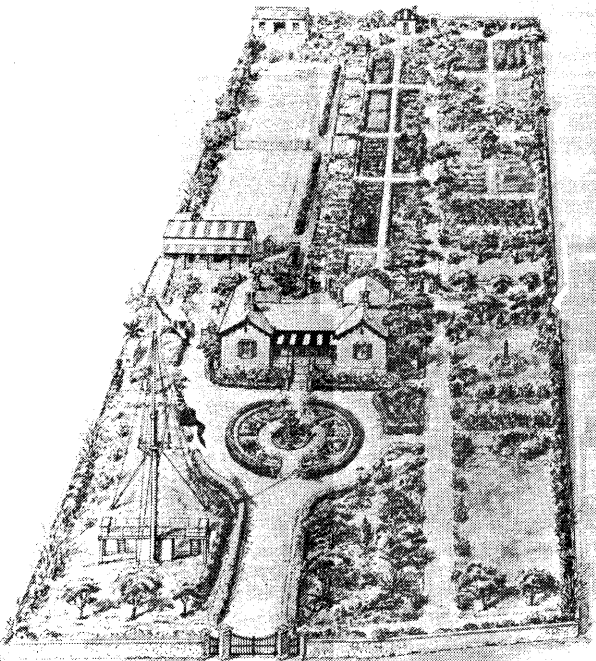

Fig. 10: Villa Marina, Sea Point, c.1860. (Original photograph Cape Archives)

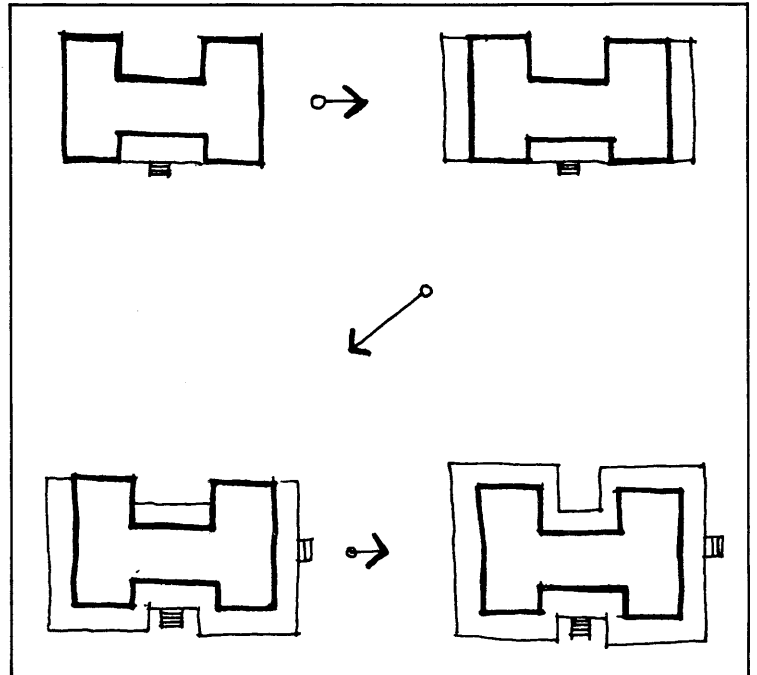

Fig. 11: Diagram illustrating the major stages in the growth and development of the H-shaped plan. (The Author).

die Historiese Gebou "Martin Melckhuis",

tans
die hoofkwartier van

Binnehuis Interiors (Edms) Bpk
Strandstraat 96
Kaapstad.

"Utopia" was the name given, somewhat euphemistically, to the simple cottage in Umtali (now Mutare), Zimbabwe, of early settlers from Grahamstown, Rhys and Rosalie Fairbridge and their children. (The Fairbridges came from a well-known family in the Cape and their son, Kingsley, later achieved distinction as an author and visionary.)

Built in 1897 "Utopia" is typical of the modest dwellings established throughout Zimbabwe by white settlers at the turn of the Century. However, it also contrasts sharply with many contemporary buildings of far greater architectural merit which were constructed with more sophisticated methods and materials. The house is built on a well elevated situation and commands a fine view of the surrounding area. As a government surveyor Fairbridge was responsible for laying out the new town of Umtali and unashamedly selected one of the prime stands on which to build his own home. It is of interest to note that a receipt has been preserved which acknowledges the princely sum of £120 paid by Fairbridge to a contractor "for houses erected in Utopia Kopje, Umtali"!(¹)

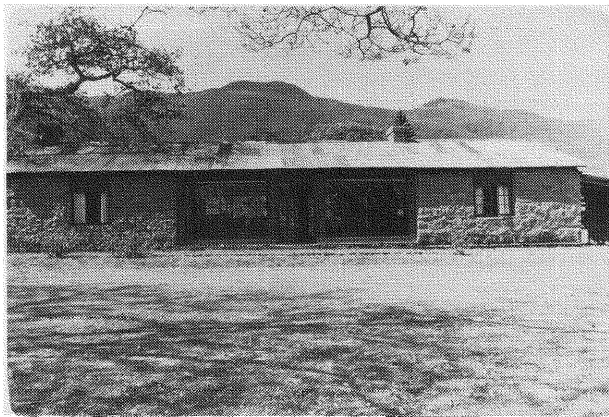
Donated to the National Museums and Monuments of Zimbabwe (N.M.M.Z) in 1975 and subsequently declared a National Monument, "Utopia" has now been restored and re-furnished as a museum, one of only two house museums in the country.

DESIGN AND CONSTRUCTION

When acquired by N.M.M.Z. there had been considerable additions and improvements to "Utopia" over the years. Nevertheless, investigation revealed that despite the additions the original structure was intact and remarkably little altered. It was determined, therefore, that "Utopia" should be returned to its original design and appearance at the turn of the Century, the subsequent additions being of little merit either historically or architecturally.

The original plan comprises a central open living area with two bedrooms on one side and an office/bedroom and a kitchen on the opposite side. The central area, which served as a lounge, dining area, occasional bedroom, music and study area was on two sides enclosed only by roll-down canvas blinds and reed mats. Added to the basic plan was a crude pergola verandah and a leanto cart shed.

The walls are built of undressed stone with *daga* (mud) mortar, while the roof is of corrugated iron. (All post-1900 additions were brick under iron.) The ceilings were of calico sheeting, of tent-like design, supported by bamboo rods. Floors were originally all *daga*. Somewhat incongruously there is a fireplace in every room, a number of which have had various ox wagon parts incorporated as mantelpiece supports.

1. "Utopia" today. Although the central living area was originally open on two sides there were double sash doors at the centre.

2. Work on the restoration of the building.

"UTOPIA" A RESTORED SETTING ZIMBABWE

P.G. I...

Director: Mutare M...

Excepting the stone, virtually all the building materials used in the construction of "Utopia" were especially imported from South Africa. Conveniently, a nearby Iron Age ruin provided a ready source of building stone.⁽²⁾ The imported materials, including the corrugated iron, roof timbers, doors, windows and calico, were transported to Umtali via Beira and Chimoio in Mozambique — the last leg being undertaken by porter due to the rinderpest epidemic of 1896 and consequent lack of oxen.

RESTORATION OF THE BUILDING

Although hampered by severe financial restrictions, restoration of the building (and subsequent re-furnishing) was aided considerably by the existence of relevant documentary material, including photographs. Also, as the building is of comparatively recent history, it was possible to gather oral evidence from former occupants.

After demolition of the later additions, restoration of the building commenced with the walls. Most of the interior stonework had been white-washed in the 1960s but, contrary to expectation, the lime was successfully removed merely by wire brushing.

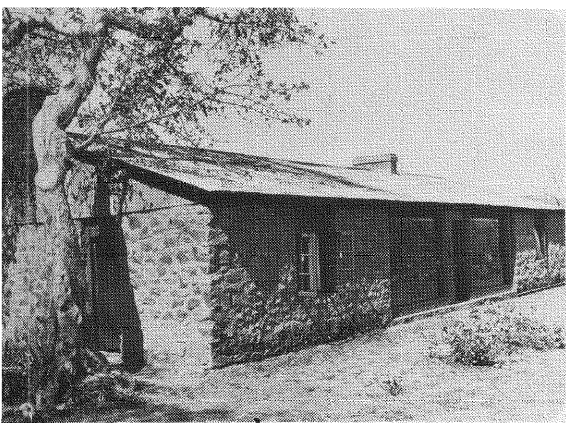
Having at one time been restrained by bands of fencing wire (!) the walls were rebuilt where necessary and, because of the friable nature of the original *daga* mortar, the stonework was repointed with a weak cement mix. Using the same red

earth in the mortar the pointing is indistinguishable from the original, but far more durable.

Initially it had been hoped that the roof could be restored in situ but it was found necessary to dismantle the whole structure to effect proper repairs. The corrugated iron was re-rolled to remove dents and, remarkably, after over 80 years exposure unpainted, it is still in good condition. The original roof trusses that could be salvaged were repaired where necessary but replacement trusses, because of the structurally unsound design of the originals, had additional bracing incorporated as a precautionary measure.

Over the years the majority of floors at Utopia had been cemented over and these have been retained for practical reasons. However it is intended to replace them in the future with hardwearing, simulated *daga* surfaces. Fortunately part of the original calico ceiling was still intact at the time of restoration and it was possible to duplicate the tent-like design using the same materials. Doors and window frames, with one exception, are all original and after restoration were re-painted in their original dark green colour.

One aspect of the restoration which caused much indecision and soul-searching was how to secure the open sides of the central living area. Eventually, and with some regret, it was decided to glass-in the openings as the most practical solution. Whilst a "period-style" alternative may

West view. The pergola verandah is still to be reconstructed on the front of the house.

UTOPIA — KINGSLY FAIRBRIDGE COTTAGE IN ZIMBABWE

by
Locke
Museum, Zimbabwe

have been more in harmony with the building, it was felt important not to mislead visitors. For this reason the large panes have been supported by modern brickwork so as to make the additions readily distinguishable from the original fabric.

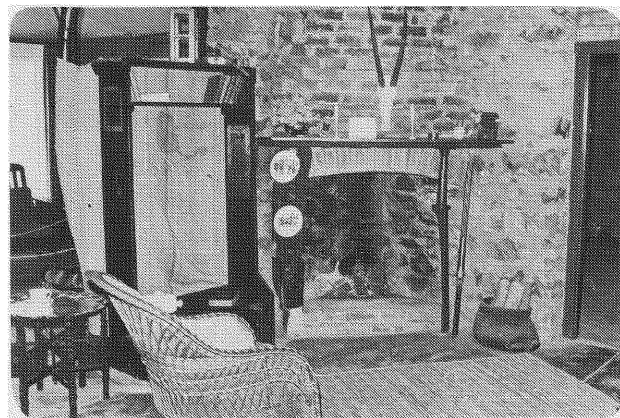
REFURNISHING THE INTERIOR

As "Utopia" remained substantially unaltered until 1920 it was possible to choose circa 1910 as the period depicted in recreating the interior, a date dictated by the age of the furnishings available. With the exception of one bedroom in which an interpretive display is to be mounted in the future, all the rooms have been re-furnished to reflect their original usage. Fortunately many of the original furnishings from "Utopia" had been preserved and were donated to the museum. Also, of great assistance in ensuring an accurate re-furnishing exercise was the availability of contemporary interior photographs.

Whilst a minority may be opposed to the preservation of "Utopia" in the present day Zimbabwe it is pleasing to note that this view is not shared by the authorities nor by the many school pupils who pay frequent visits to the museum in the course of their social studies and for whom "Utopia" brings to life a part of the history of Zimbabwe.

REFERENCES

1. National Archives. Harare.
2. Fairbridge, K.: *The Story of Kingsley Fairbridge*, 1927 (1962 reprint), p. 23.

3. One corner of the main living area. Note the use of the wagon axle and fore-tongue as mantelpiece supports.

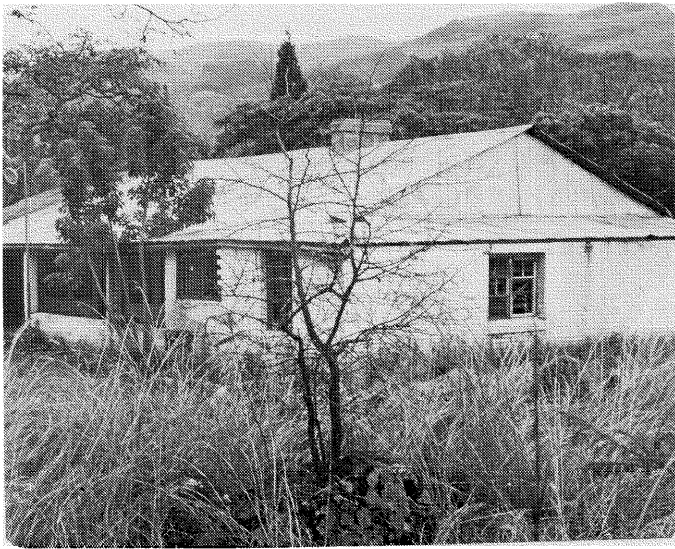
4. The dining and music areas, illustrating the veld pole roof supports and calico ceiling.

5. Rhys Fairbridge's office/bedroom refurnished with many of his original possessions.

6. The kitchen. All fireplaces had chimney breasts of locally baked brick.

7. Utopia in 1975 immediately prior to restoration.

8. West view of the unrestored house in 1975. The later additions (white-washed brick) can be readily distinguished from the original stonework.

Die "S.J. du Toit-huis" Pretoria

J.J. Mulder

(Samevatting uit 'n navorsingstuk deur die skrywer vir die Direkteur van Onderwys, Transvaal, in 1976/7 opgestel. Afskrifte van dié navorsingstuk is te vind in die Transvaalse Onderwysmuseum en by verskeie ander instansies soos die Stigting Simon van der Stel, N.A.L.N., R.N.G.-Pretoria, Potchefstroom Museum, Munisipaliteit van Pretoria, ens.)

Tussen die bekende voorstede Rietfontein, Villieria en Rietondal, en aangrensend daaraan lê die klein en minder bekende dorpsgebied, Deerness, skaars 28 morg groot. Dis die laaste resterende gedeelte van die ou historiese plaas, Rietfontein no 24, in 1939 as dorpsgebied ontwikkel.

Oorspronklik is Rietfontein in "leening uitgegeven" in 1859 aan Willem Johannes Prinsloo. Na opmeting deur die "Goewerments Landmeter", G.E. Fawcuss in 1873, verkoop hy dit aan H.J. Schoeman wat dit op sy beurt op 15 Januarie 1884 aan Dawid Johannes Malan verkoop. Prinsloo koop 'n tweede plaas Schietfontein, noord van die Magaliesberg en verkoop Rietfontein aan S.J. du Toit, D.S. du Toit en F.J. Malan.

Alhoewel die transport eers in 1888 geregistreer is, woon S.J. du Toit van om-

streeks 1884 op Rietfontein. Dit word onder andere bevestig deur die feit dat die skilder Pierneef, 'n groot vriend van Totius, vertel het dat sy vader by S.J. du Toit ingewoon het kort na hy in 1884 uit Holland in Pretoria aangeland het. Hy het ook later die huis uitgewys aan Helene (Magdalene Hugo) van der Merwe, jongste dogter van S.J. du Toit. (Vir ander bewyse van sy verblyf op Rietfontein gedurende hierdie jare kyk p 3 — 5 in bogenoemde navorsingstuk.)

Vir 'n oomblik draai ons die lig op die man in ons opskrif: S.J. du Toit — pionier van die Eerste Taalbeweging, Superintendent van Onderwys van Transvaal en grondlegger van die beginsels van Christelike Nasionale Onderwys in Transvaal en vurige kampvegter vir die vryheid van Transvaal, na die verlies daarvan in 1877. Ook nog 'n knap teoloog, gewilde

prediker, vrugbare skrywer ensomeer. Geen wonder nie dat president Kruger hom in 1882 vra om na Transvaal te kom om koers en bestendigheid te gee aan die onderwys in die jong republiek. Met ywer het hy die taak aangepak en homself nie gespaar nie. As Superintendent van Onderwys is hy ook belas met die inspeksie van skole, 'n uiters moeilike taak wat hy met kar en perde oor die uitgestrekte platteland van Transvaal met toewyding aanpak.

Op een van sy reise in Julie 1887 tref 'n ramp sy huis. Ons lees in die Volkstem van 4 Julie 1887 van 'n "brand by Ds du Toit. Vrydag morgen om 4 uur werd er brand ontdek in het woonhuis van Ds du Toit, Superintendent van Onderwys ongeveer een kwartier rydens van Pretoria gelegen". 'n Jong man in die huis het met behulp van die bure en die plaasvolk hard probeer om

Die suidelike aansig van Glendellin

Die suid-oostelike hoek van Glendellin

die brand te blus. Al wat hulle kon red is sy boeke en 'n gedeelte van die meubels, 'n deur en venster aan die voorkant van die huis.

Kenmerkend van sy groot gees is die optrede van S.J. du Toit toe hy tuis kom en sy vrou in tranen vind. Hy vra aan haar: "Leef almal nog?"

"Ja"

"Is my boeke gered?"

"Ja"

"Hoekom huil jy dan?"

By sy velerlei pligte moes so iets ook nog gebeur! Maar nou sien ons die werklike dryfkrag in S.J. du Toit. Planne word opgetrek, 'n bouheer gevind en spoedig daarna bou hy op dieselfde plek en deels op dieselfde fondament en met behoud van enkele mure 'n deftige nuwe huis met sy ses Kaaps-Hollandse gewels, ruim sitkamer, kombuis en spens, ens., wat in die behoefte van sy bedrywige sosiale lewe sou voorsien.

Gelukkig vir hom was hy toe as gevolg van sy florerende goudmynbelange finansiële sterk. Sy seun Totius noem in sy boek: "S.J. du Toit in Weg en Werk" selfs 'n bedrag van 'n kwart miljoen pond.

Toe die bogenoemde navorsingstuk baie duidelik bewys lewer dat S.J. du Toit die woonhuis in Bodelstraat 708, Deerness, "self gebou het, besit het, en daarin gewoon het," is aanbeveel dat die huis wat in 1942 staatseïendom geword het vir die Transvaalse Provinsiale Administrasie verkry word. Dit kan dan as 'n "S.J. du Toit-huis" deur die Transvaalse Onderwysdepartement op een of ander wyse gebruik word, moontlik as 'n dokumentasiesentrum. Selfs enige ander gebruik wat aan S.J. du Toit verbind kon word en diens sou lewer om sy ideale vir die kind en die onderwys, sou 'n gepaste hulde aan S.J. du Toit wees.

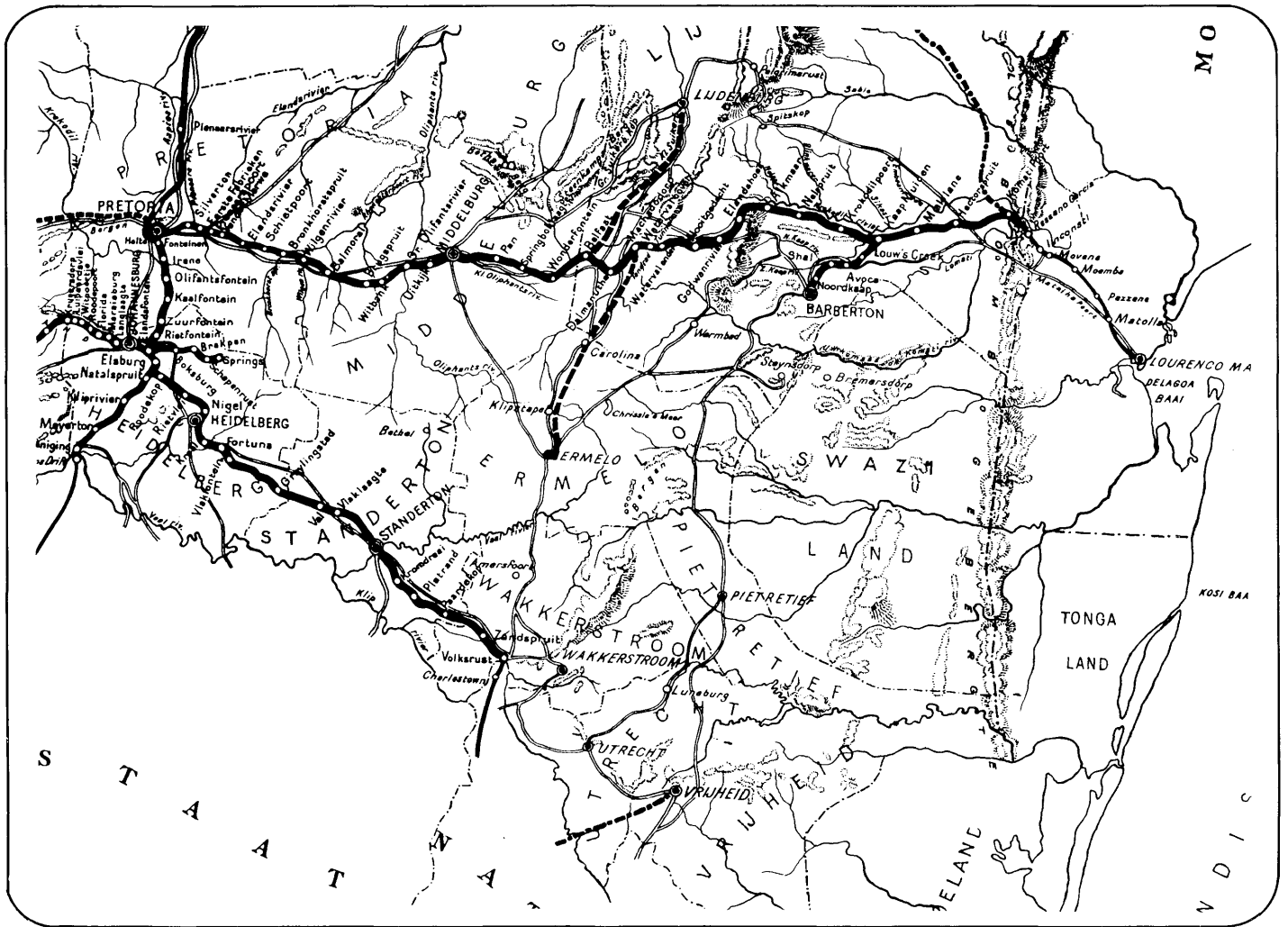
Toe nie aan die versoek voldoen kon word nie, is daar op 1980-11-14 by die R.N.G.-Pretoria aansoek gedoen dat die sierlike historiese huis wat nog in so 'n goeie toestand is, as 'n nasionale gedenkwaardigheid verklaar word. Dit is ook nie toegestaan nie, maar die Raad het die verdienstelike van die aansoek wel erken en aanbeveel dat 'n bronsplaat waarop die betekenis kortliks weergegee word, aan die huis aangebring word.

Die plaat is reeds vervaardig en dit sal aangebring word in samewerking met die Departement van Gemeenskapsontwikkeling aan wie die gebou tans behoort, en die hoof van die Nuwe Hoopskool aan wie dit vir 'n koshuis toegeken is vir gebruik deur die Eenheid vir Outistiese Kinders.

Voorwaar 'n waardige en eerbare gebruik! Juis hierdie tipe kinders.

Wanneer die koshuis ingewy word, is dit beplan dat die gedenkplaat terselfdertyd aangebring sal word. Dit sal 'n voortsetting wees van die mooi tradisie wat die gebou vir meer as veertig jaar ten opsigte van die welsyn van kinders vervul het. Dit sluit ook mooi aan by die ideale en strewe van die oorspronklike eienaar, skepper en bouheer, S.J. du Toit.

Een ding kom kort en daarvoor moet belanghebbendes hul bly beywer: om die naam van S.J. du Toit duidelik te koppel aan die gebou of die gebruik daarvan ter ere van hierdie omstrede maar tegelyk ook toegewyde geniale denker, skrywer, taalstryder, teoloog, onderwys- en kultuurmens.

Kaart wat die Oosterlyn aantoon, 1899 (Uit: In Memoriam N.Z.A.S.M)

NZASM-bouwerke langs die Oosterlyn

Robert C. de Jong,
Beplanningsbeampte, Transvaalse Provinsiale Museumdiens

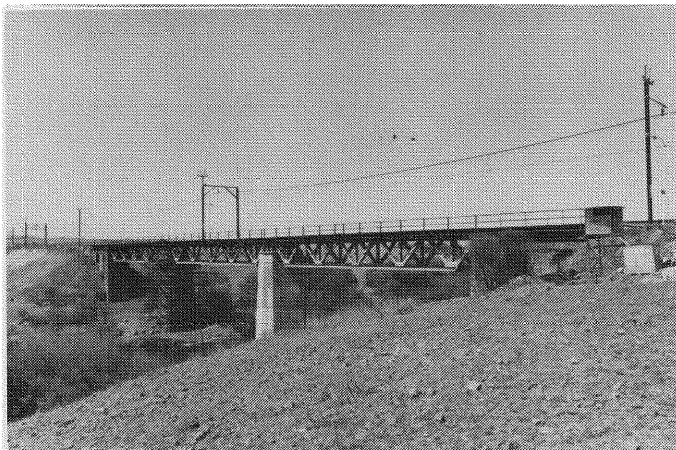
INLEIDING

In 1984 sal dit honderd jaar gelede wees, dat die Volksraad van die Zuid-Afrikaanse Republiek 'n konsessie verleen het "voor den bouw en de exploitatie van eenen spoorweg van Lourenco Marques naar Pretoria". Tien jaar later (1894) is hierdie spoorlyn bekend as die "Oosterlyn", tegnies gesproke voltooi. Die beeld wat dié roemryke vervoertrajek voor die geestesoog oproep vertoon nog steeds sterk romantiese eienskappe, soos onder andere weerspieël word deur "de ijzeren baan naar de zee", "Oom Paul se spoor-

weg", "'n dwarsleer vir elke dooie" en soortgelyke uitsprake. Dit gaan hier om 'n soort romantiek wat verband hou met die oopstel en ontwikkeling van dunbevolkte streke en onherbergsame gebiede deur mense wat oor 'n pioniersgees en relatief eenvoudige tegniese hulpmiddele beskik het, en wat dan ook daarin geslaag het. Die Oosterlyn was nie die eerste spoorweg wat in Transvaal aangelê is nie, dit was nie die enigste een nie, en dit was nie die ZAR se eerste verbinding met die kus nie. Nogtans is die verhaal daarvan 'n aparte hoofstuk. In terme van die kombinasie van finansiële, tegniese, menslike en politieke

moelikhede vorm die Oosterlyn 'n afsonderlike kategorie in die geskiedenis van spoorwegontwikkeling in Suid-Afrika in die algemeen en Transvaal in die besonder.

Met die uitsondering van die Pretoria-Pietersburglyn, die Selati-spoorweg en die Ermelo-lyn, is alle spoorweë in die ZAR voor 1900 deur die Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorweg Maatschappij (NZASM) aangelê en bedryf. 'n Nuwe tipe argitektuur het sy intrede gedoen, naamlik bouwerke wat met spoorwegvervoer te make het: stasies, werknemersbehuising, kantore, brûe vir treinverkeer, opsigterswoningens ensomeer. Die NZASM het die

Die NZASM-spoorbrug oor die Groot Olifantsrivier: 'n voorbeeld van 'n groot brug met "bobelasting" (die boonste gedeelte van die staal oorspannings dra die swaarste las). (Foto: R.C. de Jong)

Ploegbaaswoning ("ganger's cottage") naby die NZASM-tunnel. Langs alle NZASM-spoorlyne het tientalle sulke huisies gestaan. Die boogvormige beëindiging van die vensteropeninge is later ingebreek. (Foto: R.C. de Jong)

beplanning hiervan self verrig en sy bouwerke ten dele self gebou. Gevolglik is ook die Oosterlyn bedeed met karakteristieke "NZASM-bouwerke" met 'n eie en herkenbare styl wat in baie gevalle afwyk van die styl waarin die deursnee plaasgeboue, dorpsuise, regeringskantore en winkelgeboue opgerig is.

Ten spyte van die hoeveelheid en die gevarieerdheid daarvan is daar tot op hede nog geen grondige en sistematiese ondersoek na en dokumentering van NZASM-argitektuur onderneem nie. Hierdie artikel wil daarop geen aanspraak maak nie. Dit beoog slegs om 'n aanduiding te gee van die aantal en die tipes bouwerke wat by so 'n opname verwag kan word, en die wyse waarop daar te werk gegaan kan word om hulle in hul kultuur-historiese konteks te klassifiseer en te beskryf.

DIE NZASM

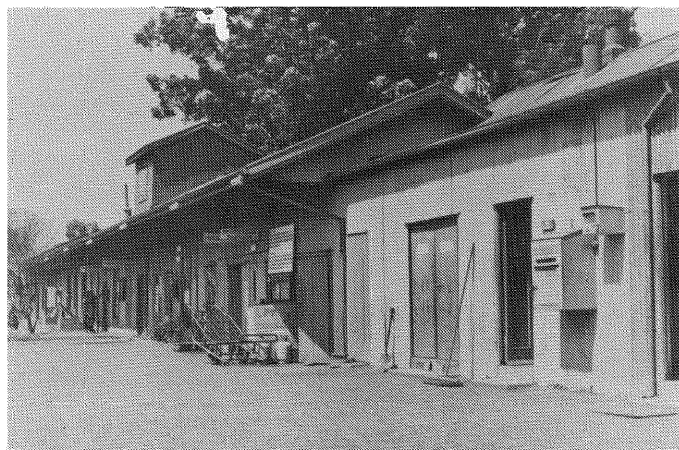
Die bou van 'n spoorlyn tussen Pretoria en Delagoabaai spruit uit die ou wens om 'n

"weg na die see" vir Transvaal te bewerkstellig. Reeds tydens die bestuur van President M.W.Pretorius is pogings aangewend om 'n eie hawe te verkry, ten einde die jong republiek minder afhanklik te maak van Natalse en Kaapse hawens. Sodanige pogings (1858-1861, 1867-1868, en heelwat later ook 1884-1887 en 1890-1894) het misluk. President T.F.Burgers (1872-1877) het ver gevorder met sy idee om 'n spoorlyn aan te lê, maar ook dit het skipbreuk gely. Soos Burgers het President Kruger besef dat 'n eie spoorwegverbinding met Lourenco Marques die ZAR ekonomies minder afhanklik sou maak van hawens soos Durban en Kaapstad. So 'n verbinding wou hy met nie-Britse kapitaal verwesenlik. Op 16 April 1884 het die Volksraad dus magtiging gegee tot die verlening van 'n konsessie vir die bou van 'n spoorweg tussen Pretoria en die Mosambiekse grens. 'n Paar Nederlanders het dié konsessie ten slotte verwerf. Op 21 Junie 1887 is die NZASM met behulp van Nederlandse en Duitse ka-

pitaal formeel opgerig. Gedurende Novembermaand is reeds met opmetings by Komatipoort begin.

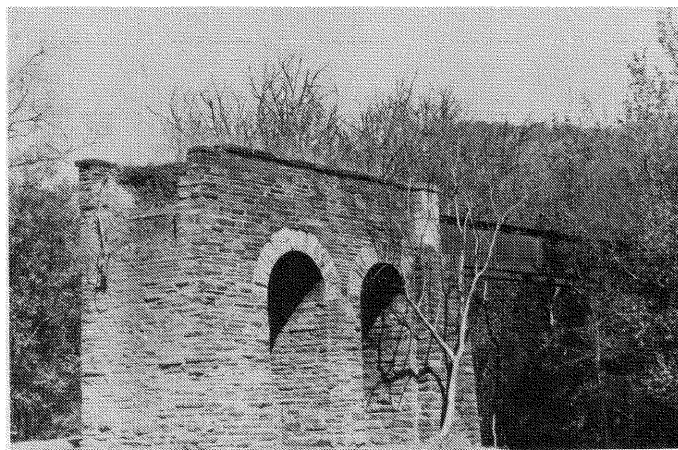
Die eerste spoorlyn wat die NZASM in Transvaal aangelê het was die sogenaamde "Randtram". In 1890 is die trajek Johannesburg-Boksburg voltooi. Dit is mettertyd verleng tot Springs in die ooste en Krugersdorp in die weste. Die "Randtram" was vanuit die staanspoor 'n groot sukses, en dit het onteenseglik bygedra tot die vestiging van die NZASM se reputasie.

In 1890 is vanaf die Mosambiekse grens in westelike rigting begin met die bou van die Oosterlyn. Die trajek Delagoabaai-grens was alreeds voltooi, egter nie deur die NZASM nie, maar deur die "Delagoa Bay and East African Railway Ltd." en die Portugese regering. Die voltooiing van die Vaalrivierbrug by Vereeniging en die ingebruikneming van die lyn Vereeniging-Elandsfontein (1892) het beteken, dat die Kaapse spoorweë via die Oranje-Vrystaat die ZAR bereik het. Hiermee is die eerste spoorverbinding van Transvaal met die

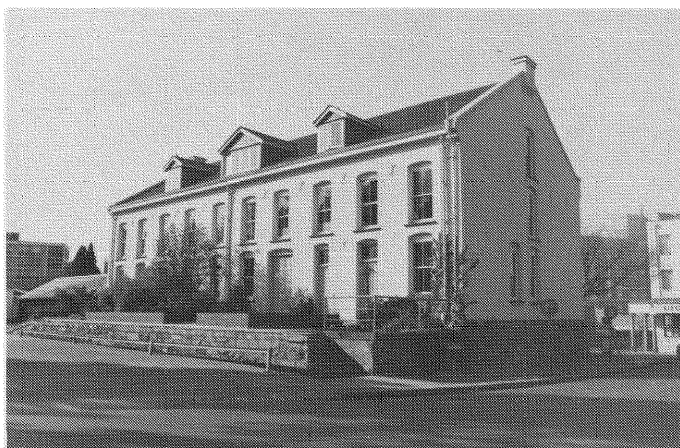
Die huidige stasiegebou op Waterval Boven. Voorbeeld van die NZASM se sinkplaattipe-stasies. Die gedeelte met die seinkajuit bo-op is die oorspronklike.

(Foto: Suid-Afrikaanse Spoorweë en Hawens)

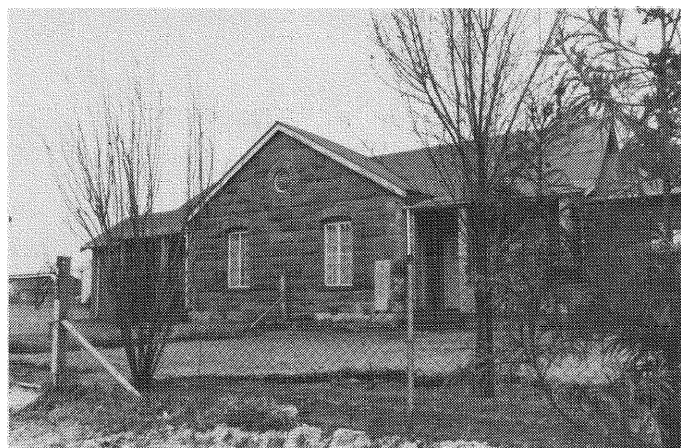

Die ou spoorbrug oor die Apiesrivier, Pretoria, nie ver van die Fonteinesirkel nie. Voorbeeld van 'n balkbrug tussen twee gemesselde landhoofde.

(Foto: R.C. de Jong)

Die voormalige goederekantoor van die NZASM te Pretoriastasie. Tans 'n Nasionale Gedenkwaardigheid. (Foto: R.C. de Jong)

NZASM-woonhuis op Middelburg. 'n Goeie voorbeeld van die soort "dubbel"- of semi-vrystaande huise wat die NZASM vir sy personeel laat bou het. (Foto: R.C. de Jong)

buiteland bewerkstellig. 'n Jaar later is die "Suideryn" voltooi, toe Pretoria met Elandsfontein verbind is.

Die Oosterlyn het ondertussen stadig maar seker weswaarts gevorder. In 1892 is Nelspruit bereik. Die stasies Waterval-Onder en -Boven is twee jaar later in gebruik geneem. In 1893 is begin met ooswaartse spoorwegaanleg vanaf Pretoria. By Wilgerivierstasie het die twee trajekte mekaar bereik, en hier het Pres. Kruger op 1 November 1894 die laaste bout vasgedraai.

Ook in ander dele van die ZAR was die NZASM bedrywig. So is gedurende 1893-1896 die spoorlyn tussen Kaapmuiden (aan die Oosterlyn) en Barberton gebou. Die Suidoosterlyn (Elsburg-Volksrust) is in 1895 amptelik in gebruik geneem. Die Suidwesterlyn, met Krugersdorp as beginpunt, het Klerksdorp in 1897 bereik.

Met die uitbreek van die Tweede Anglo-Boereoorlog (1899-1902) is die NZASM vir oorlogdoeleindes in diens van die rege-

ring van die ZAR gestel, soos ooreengekom in die konsessie. Die maatskappy se bydrae tot die Boererepublieke se krygsvoering kan nie genoeg beklemtoon word nie.

Na die Britse besetting van Pretoria (Junie 1900) het ook die posisie van die NZASM verander. In September 1900 is formeel beslag gelê op al sy eiendomme. Sowat 1200 werknemers is na Europa gepatriëer. Langdurige onderhandelinge na die oorlog, waarby die Britse, Transvaalse en Nederlandse regerings asook die NZASM-bestuur betrokke was, het uiteindelik uitgeloop op die ontbinding van die maatskappy op 13 Oktober 1908. Die Britse regering het uitstaande skulde vereffen en 'n skadeloosstelling uitbetaal. Die NZASM se besittings het reeds in 1902 verval aan die "Central South African Railways" (CSAR), wat in 1910 in die Suid-Afrikaanse Spoorweë opgeneem is. Vandag nog maak die Suid-Afrikaanse Vervoerdienste in Transvaal gebruik van

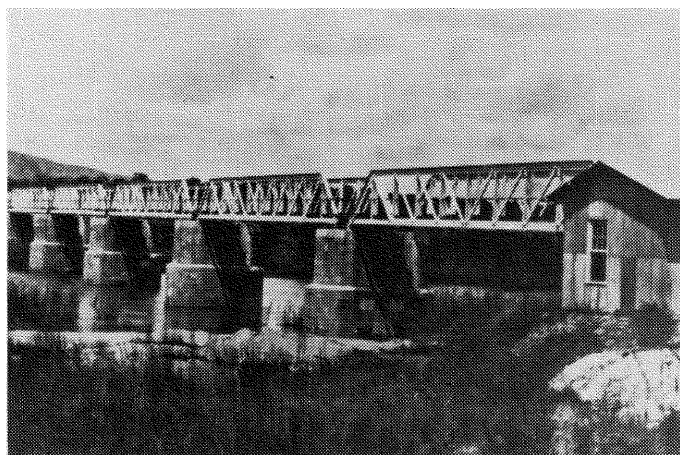
spoorbrûe, stasiegeboue, woonhuise en ander erfenisse wat die NZASM nagelaat het.

OORSIG VAN NZASM-BOUWERKE LANGS DIE OOSTERLYN

1. Ontwerp en uitvoering

By 'n noukeurige oorsig van die verskillende bouwerke wat langs die Oosterlyn aangetref word kom dit duidelik na vore dat strukture soos woonhuise, stasies, brûe ensovoorts volgens sekere vasgestelde standaardontwerpe gebou is. Wiseselende topografiese, geologiese en klimatologiese omstandighede was verantwoordelik vir variasies op sodanige basisontwerpe. Veral brûe en duikers vertoon 'n verskeidenheid van voorkomste.

Alle bouwerke is deur NZASM-ingenieurs ontwerp, waar nodig in oorleg met die Regeringskommissaris vir Spoorweë. Kontrakteurs en subkontrakteurs het hulle

Die spoorbrug oor die Komatirivier. Voorbeeld van 'n brug met "benedebelasting" (die onderste gedeelte van die staal oorspannings dra die swaarste las). Dit word nog gebruik, hoewel die oorspannings later vervang is. (Foto uit: Gedenkboek, uitgegee ter geleentheid der feestelike opening van den Delagoabaaispoorweg 1895)

Stasiegebou op Elandshoek-stasie. 'n Goeie voorbeeld van die styl waarin die NZASM se Laeveldse stasiegeboue opgerig is. (Foto: R.C. de Jong)

uitgevoer, terwyl toesighoudende spoorweginieurs kontrole uitgeoefen het op die nakom van NZASM-spesifikasies. Aan die konstruksiewerk is hoë eise gestel, met die gevolg dat heelwat NZASM-bouwerke vandag nog bruikbaar is. Die goeie gehalte van veral die klipwerk is onder andere te danke aan die Italiaanse vaklui wat in diens van kontrakteurs was. Van hierdie kontrakteurs het reeds groot ervaring opgedoen by die aanleg van spoorlyne elders in Suid-Afrika en in Indonesië, sodat ook die NZASM-konstruksie aan die gestelde voorwaardes voldoen het.

2. Boumateriale

Die NZASM het by die uitvoering van sy bouwerke 'n verskeidenheid van konstruksiemateriale aangewend. Waar moontlik is natuurlike klip gebruik, en dit het aanleiding gegee tot die ontstaan van die opvallende en kenmerkende NZASM-klipstrukture. Behalwe as dakbedekking, het sinkplaat ook as afdekking van duikers gedien en as basismateriaal waaruit sommige geboue gekonstrueer is. Hout was onmisbaar by sulke sinkplaatgeboue, en ook by dakkonstruksies, deure, kosyne, stoepe ensomeer. Tydelike wonings was somtyds geheel van hout. Ook yster en staal het 'n belangrike rol gespeel, hoofsaaklik as onderdele van brûe.

Heelwat woonhuise, stasiegeboue en administrasiegeboue is met natuurlike klip (veral sandsteen) gebou. Fondasies, duikers, brûe en stut- of keermure is deurgaans van klip. Waar hierdie boumateriaal skaars was is geboue se mure uit baksteen opgetrek.

Sommige boumateriale en konstruksiedele is vanuit die buiteland ingevoer, byvoorbeeld die klipwerk van die Komatibrug (België), vloerteëls (Nederland), brugoorspannings (Duitsland) en kiaathout (Java).

3. Stasiegeboue

Die aanleg van stasies aan die Oosterlyn is bepaal deur die noodsaak om van afstand tot afstand geleenthede daar te stel waar treine vanuit teenoorgestelde rigtings mekaar kon kruis. Die aanwesigheid van transportpaaie en nedersettings en die ekonomiese ontwikkelingspotensiaal van sommige oorde is eweneens in aanmerking geneem. Die grootte, voorkoms en konstruksiewyse van stasiegeboue is bepaal deur hul funksie, belangrikheid, die aanwesigheid van natuurlike boumateriale, en die klimaat.

In 1899 was daar tussen Pretoria en Komatipoort van wes na oos die volgende stasies (tussen hakies staan die huidige benaming): Pretoria, Silverton, Eerste Fabrieken, Pienaarspoort, Van der Merwe, Elandsrivier, Schietpoort (Forfar), Bronkhorstspruit, Wilgenrivier, Balmoral, Brugspruit (Clewer), Witbank, Groot Olifantsri-

**Gemesselde boogduiker naby Sycamore-stasie
(Foto: R.C. de Jong)**

vier (Olifantsrivier), Uitkijk, Middelburg, Pan, Springboklaagte (Arnot), Wonderfontein, Belfast, Dalmanutha, Machadodorp, Waterval-Boven, Waterval-Onder, Nooitgedacht (Airlie), Godwanrivier (Ngodwana), Elandshoek, Alkmaar, Nelspruit, Krokodilpoort, Kaapmuiden, Malelane, Doornheuvel (Impala), Hectorspruit, Oorsprong, Komatipoort.

Die eerste stasiegeboue was dikwels tydelik van aard en was geheel van sinkplaat gekonstrueer. Sommiges is later deur meer permanente klip- of baksteengeboue vervang. Tussen die stasies Elandshoek en Komatipoort is die meeste sinkplaatgeboue egter gehandhaaf. Geeneen het oorgebly nie. Van die orige stasies van die "sinkplaatstasie" het slegs dié op Waterval Boven bly staan. Ook die eerste stasiegebou van Waterval Onder was van sinkplaat. Hier naby staan vandag 'n saamgeflanse woonhuis wat moontlik onderdele daarvan bevat.

Pretoria was belangrik as begin- en eindpunt van sowel die Ooster- as die Suiderlyn. In die beginjare het die stasiekompleks uit 'n aantal losstaande baksteengeboue bestaan. Die voormalige goederekantoor (tans 'n Nasionale Gedenkwaardigheid) dateer ook uit die periode voor 1900. Voor die gebou tref 'n mens nog 'n deel aan van die verhoogde perron waarmee die stasie destyds kon spog.

Aan die stasiegebou op Middelburg is meer sorg bestee as aan enige ander Oosterlynstasie. Dit is gebou van rooi sandsteen, waarvan die lae afgewissel word deur dekoratiewe horisontale bande van wit sandsteen. 'n Ander treffende kenmerk is die twee Nederlandse trapgewels. Die gebou het selfs oor 'n restaurant en 'n dameswagkamer beskik. Dit is nog steeds in gebruik, en is vandag 'n Nasionale Gedenkwaardigheid.

Die meeste stasies het slegs in die

belang van die spoorwegverkeer verrys, en wel op plekke waar treine mekaar moes kruis. Sulke kruisingstasies is van 'n enkele gebou voorsien, wat 'n stasieemesterswoning van drie vertrekke met kombuis en spens, 'n eenvoudige wagkamer en 'n klein stoorkamer bevat het. Op die Hoëveld is eenvoudige dog sierlike sandsteenstasies opgerig. Daar was slegs een tipe, wat gekenmerk is deur gewelfde soldaatlae bokant deure en vensters, 'n plattegerige skilddak en 'n oordekte stoep aan een kant. Op Clewer (voorheen Brugspruit) en Pan staan vandag die enigste twee Hoëveldse NZASM-stasies van hierdie tipe. Sedert 1976 het soortgelyke gebouetjies op die stasies Olifantsrivier, Wonderfontein, Belfast en Dalmanutha al verdwyn.

Die huidige stasiegebou van Elandshoek, wat nog as sodanig gebruik word, verteenwoordig die Laeveldse tipe kruisingstasie in die klip- of baksteen-idiom. Ook die voormalige stasiegeboue op Alkmaar en Hectorspruit het bewaar gebly. Kenmerkend is die oordekte en deels toegeboude stoepe, uitgeboude ingangsportale en die merkwaardige hoë dubbele saaldakkonstruksie, laasgenoemde ter wille van voldoende ventilasie van die interieur en van die dakkonstruksie. Die Elandshoek-stasie bestaan uit sandsteen. Binnein is nog die oorspronklike vloerteëls en die houtgeleiers vir die telegraafdrade aanwesig. Op Alkmaar en Hectorspruit is gepleisterde baksteen in plaas van sandsteen gebruik.

4. Woonhuise

Belangrike stasies soos Pretoria, Middelburg, Waterval Boven, Waterval Onder en Komatipoort het meer personeel vereis. Gevolglik het die NZASM woonhuise laat oprig. In hierdie verband kan vier tipes onderskei word: dubbelverdiepinghuise,

deftige enkelverdiepingwonings, huise van die dubbel- of semi-vrystaande tipe, en skakelhuisse. Die boumateriaal was sandsteen of baksteen. Hoewel in die eerste plek gebou uit funksionele oorwegings, het dekoratiewe elemente nie agterweë gebly nie. Oordekte stoepe en ook gewellyste is voorsien van geutlyste en windvere met uitgesaagde patrone. Gepleisterde baksteenmure is verfraai deur fopvoegstryke en die inmessel van gekapte natuurlike klip rondom die ventilasieroosters van gewels en by kosyne. By sandsteengeboue is ventilasie-opeeninge op soortgelyke wyse geaksentueer, en vorm halvesirkelvormige soldaatlagies bokant deure en vensters ook 'n verfraaiingselement. Ook gewels, skoorstene en stoeppilare was esteties belangrik vir die gebou se uiterlike.

Alleen in Pretoria het die NZASM dubbelverdiepinghuise laat bou, en hiervan het slegs die "NZASM Gedenkhuis" (Rissikstraat 62) oorgebly. Dit is vir twee hoë amptenare opgerig, en vertoon al die kenmerke van 'n deftige stadswoning uit die periode kort voor 1900. Die huis is tot 'n Nasionale Gedenkwaardigheid geproklameer. Die fopvoegstryke en die wyse waarop kosyne en ventilasie-opeeninge geaksentueer is kom ooreen met ander NZASM-geboue.

Van die deftige enkelverdiepingwonings, wat eweneens vir hooggeplaaste amptenare opgerig is, het weinig oorgebly wat betref die Oosterlyn. Die bekende Huis 300 op Waterval Boven en die groot woonhuis by Waterval Onder-stasie is twee voorbeelde van dié tipe. Sulke wonings is as afsonderlike eenhede beplan en opgerig, met meer versieringselemente as die twee tipes wat hieronder ter sprake kom. Soos by die dubbelverdiepinghuise is ook hier geen patroonmatigheid nie. Die "dokterswoning" op Waterval Boven (Huis 169) bevat talle stylelemente wat ook elders in die NZASM se oeuvre aangetref word, soos die boogvormige bekroning van vensterkosyne, die geaksentueerde ronde ventilasieroosters in die gewels, die fopvoegstryke en die trapgewel.

Semi-vrystaande of dubbelhuise het in groter getalle bewaar gebly. In die Salvokop-woonbuurt (Pretoria) is daar 'n hele kompleks, bestaande uit sewe eenhede wat halvesirkelvorming rondom 'n voormalige waterput gebou is. Hierdie gepleisterde baksteenwonings is deur die Suid-Afrikaanse Vervoerdienste gerestoureer en word bewoon deur spoorwegwerknemers. Sandsteengeboue tref 'n mens aan op Middelburg en Waterval Boven.

Op Waterval Boven en Middelburg is verder 'n aantal skakelhuisse van sandsteen. Hulle het 'n langwerpige voorkoms met 'n oordekte stoep of veranda aan die voorkant, wat toegang verleen tot drie of vier klein wooneenhede, elkeen met drie tot vier vertrekke. Die dakbedekking neem

die vorm aan van 'n saaldak met entgewels, of 'n langwerpige skilddak.

Ten slotte kan, naas bogenoemde vier soorte personeelwonings, ook nog 'n vyfde tipe huis uitgeken word, naamlik die "ploegbaaswoning" ("ganger's cottage"). Hierdie eenvoudige sandsteengeboutjies is met onderlinge afstande van ongeveer vyf kilometer al langs die spoorlyn opgerig. Hulle is langwerpig van voorkoms met entgewels en soms 'n oordekte stoep en aangeboude kombuis. Twee vertrekke het huisvesting gebied aan die ploegbaas, wat verantwoordelik was vir die toesig op 'n spesifieke seksie van die spoorlyn. 'n Goeie voorbeeld van so 'n ploegbaaswoning staan op Waterval Boven langs die ou poskantoor. 'n Entjie oos van die NZASM-tonnel is 'n verdere eksemplaar. Op Machadodorp kry 'n mens die unieke situasie waar 'n ploegbaaswoning later vergroot is deur 'n baksteenvleuel wat T-vormig aangebou is, en baie stilistiese ooreenkomste met die Salvokophuise vertoon.

5. Ander geboue

Die NZASM se hoofkantoor was te Pretoria gevestig. Die voormalige goederekantoor by die huidige stasie is 'n goeie voorbeeld van die soort kantoorgeboue wat die maatskappy hier laat oprig het.

Die "Afdeling Oosterlyn" was op Waterval Boven gesetel. Gedurende 1895 is hier 'n sandsteen-kantoorgebou opgerig om subafdelings soos "Weg en Werken", "Mouvement en Tractie" en "Exploïtatie" te huisves. Die gebou bestaan vandag nog. Sy besondere lengte en die hoë stoep wat langs die hele voorkant strek is opvallende kenmerke.

Die NZASM het nie alleenlik huisvesting vir sy personeel verskaf nie, maar ook gesorg vir ontspanningsgeriewe. In die Salvokop-woonbuurt is so 'n ontspanning-saal, gebou van baksteen. Ook op Waterval Boven tref 'n mens 'n ontspanningsgebou aan, bekend as Huis 181. In hierdie geval is weer sandsteen as boumateriaal gebruik.

Op Waterval Onder staan naby die spoorlyn twee langwerpige baksteengeboue. Die bokante van die kosyne is deur middel van fopvoegstryke in tipiese NZASM-styl afgewerk. 'n Oordekte stoep wat rondom die hele gebou strek verleen toegang tot die vertrekke. Moontlik het 'n mens hier te make met meervoudige wooneenhede wat vir Laeveldse klimatologiese vereistes gebou is.

Ook die ou poskantoor op Waterval Boven vertoon baie ooreenkomste met NZASM-geboue.

6. Brûe

Die Oosterlyn kruis 'n paar groot riviere en 'n menigte kleiner riviere, spruite en droë slotte. By die ontwerp van brûe en duikers

moes deurgaans rekening gehou word met moontlike sterk reënval en die gevolglike toename van die volume stromende water.

Brûe is volgens twee standaardontwerpe gekonstrueer. Die eerste tipe het basies die vorm aangeneem van twee landhoofde wat 'n balkkonstruksie van staal gedra het. Die gangbare lengtes waarvolgens hierdie balkoorspannings vervaardig is, was 5, 10, 15, 20 en 30 meter. Langer brûe het meer as een oorspanning geveer. Afhangende van hul aantal is dan twee of meer pylers tussen die landhoofde opgetrek. Vanweë die lae ligging van sommige rivierbeddings was die brughoogte dikwels aansienlik. Waar dit laer as ses meter was bestaan die landhoofde meestal uit 'n vertikale frontmuur met vleuels aan weerskante. Die landhoofde van hoër brûe is voorsien van een of meer gewelwe om te voorkom dat die messelwerk skeur.

Waar daar voldoende natuurlike klip voorhande was, is somtyds 'n ander brug-tipe gekonstrueer, naamlik met boë of oop gewelwe. Die aantal boë het gevarieer, afhangende van die brug se lengte, maar daar is nooit meer as vyf nie.

Landhoofde, gewelwe en pylers is deurgaans van natuurlike klip gebou, en is op beton gefundeer. Op die Hoëveld was dit meestal sandsteen. In die Laeveld is ook van graniet gebruik gemaak. Vir dekoratiewe doeleindes is vir die boogvormige buite-afwerking van oop gewelwe dikwels klipwerk met 'n ligter of donkerder kleur gebruik. In enkele gevalle is die messelwerk gepleister.

Die grootste Oosterlyn-brûe is dié wat die Wilgerivier, Groot- en Klein Olifantsriviere, Kaaprivier en Komatirivier kruis. Almal het, behoudens sekere veranderinge, tot vandag toe bewaar gebly. Die Komati-, Klein Olifants- en Wilgerivierbrûe is van die vakwerktype met benedebelasting, dit wil sê die onderste deel van die oorspannings dra die grootste gewig. Die Komatibrug bestaan uit sewe oorspannings van dertig meter elk. Vermeldenswaardig is die feit dat die klip vir die landhoofde en pylers uit België ingevoer is. Die brûe oor die Wilge en die Klein Olifants is saamgestel uit een vakwerkoorspanning van dertig meter en twee balkoorspannings van vyf meter. Die ander twee groot brûe, naamlik dié oor die Groot Olifants- en die Kaaprivier, is vir bobelasting gekonstrueer, en bestaan uit drie oorspannings van dertig meter. Hulle is as't ware "omgekeerde" vakwerkbrûe, waarvan die boonste deel die swaarste las ra. Van hierdie vyf groot brûe word slegs die Kaaprivierbrug nie meer gebruik nie.

Enkele balkbrûe doen vandag nog diens, byvoorbeeld dié naby Elandshoek en Krokodilpoort, en die brug oor die Gladdespruit, wes van Nelspruit. Meestal is die

balkkonstruksie egter later vervang deur breër oorspannings van staal of beton. In baie gevalle is die ou NZASM-landhoofde met hul gewelwe nog sigbaar. Sommige balkbrûe is tans in onbruik, byvoorbeeld die Apiesrivierbrug in Pretoria (langs die Maria van Riebeeckweg), en die brûe naby Sycamore en Boulders.

Die gemesselde boogbrûe was minder bestand teen die swaar, moderne treinverkeer, en slegs by uitsonderings tref 'n mens een aan wat nog gebruik word. Naby Impala-stasie (vroeër bekend as "Doornheuvel") is daar nog 'n groot tweeboogbrug. Die ander brûe van hierdie tipe het in verval geraak (soos die een oos van Panpoort-stasie) of is vervang deur moderne betonkonstruksies. Slegs die bekende Vyfboogbrug in die Elandsriviervallei het vrywel ongeskonde bewaar gebly, en dit is tans 'n Nasionale Gedenkwaardigheid.

7. Duikers

Droë slote, dongas en laagtetjies is deur middel van duikers oorbrug, sonder dat die spoorbaan spesiaal daarvoor opgehoog is. Twee basisonwerpe word tans nog aange-tref, maar die konstruksie daarvan vertoon uiteenlopende variasies ten opsigte van vorm en grootte. Sommige duikers het 'n skuins bodem, ander weer het vleuels wat skuins of ewewydig aan die lengte-as is, afhangende van die plaaslike omstandighede en die keuse wat die ontwerper en die kontrakteur gemaak het.

Die een hoof tipe het die vorm van 'n opening wat deur 'n gewelf afgedek word. Langs die hele Oosterlyn is sulke boogduikers nog hier en daar in gebruik. Die hoogte wissel van 50 cm tot meer as 'n meter. Die ander tipe is vir kleiner deurlate gebou, en bestaan uit 'n paar ewewydige mure wat afgedek is deur horisontale klipblokke en sinkplate. Hierdie soort duiker is minder algemeen.

Duikers is deurgaans uit gemesselde

sandsteen-, ysterklip- of granietblokke gekonstrueer.

8. Die tunnel

Die NZASM-tunnel naby Waterval Boven is tans 'n Nasionale Gedenkwaardigheid, en is een van die bekendste bouwerke wat met die Oosterlyn verband hou. Tydens die opmetings is daar besluit om die trajek Nelspruit-Belfast deur die vallei van die Elandsrivier te laat loop. Tussen die stasies Waterval Onder en Boven het die regaf wande van die vallei en die steil helling van die spoorbaan 'n natuurlike hindernis daargestel. Dit is oorwin deur 'n tandratspoor en 'n tunnel. Laasgenoemde is van binne met gemesselde sandsteenblokke uitgevoer, loop met 'n boog (radius 225 meter), is 211 meter lank, en het 'n gradiënt van 1 op 20 meter. In die tunnel is 2050 kubieke meter messelwerk, asook 800 kub. meter droë opvulling tussen messelwerk en rots. 'n Nuwe spoorlyn aan die noordkant van die kloof is gedurende 1908 in gebruik geneem, waardeur die tunnel in onbruik geraak het.

9. Keer- en steunmure

In bergagtige terreingedeeltes, waar daar dus deur- en uitgrawings gemaak is, is hier en daar mure van gekapte klip gebou wat die spoorbaan moes beveilig teen rotsstortings en grondverskuiwings. Van hierdie mure vervul vandag nog dieselfde funksie, soos die trajek deur die nou Krokodilpoort getuig.

Oos van Elandshoek-stasie maak die Elandsrivier 'n draai van sowat negentig grade. Die ou spoorbaan (tans 'n grondpad) het die buitekant van hierdie skerp hoek gevolg, en was 'n aantal meter bokant die watervlak geleë. Tydens 'n vol rivier het stromende water dus met geweld teen daardie wal gestu waaroor die spoor geloop het. Om afbrokkeling teen te gaan is 'n muur van meer as vyftig meter lengte en vier meter hoogte gebou, bestaande uit

gemesselde sandsteenblokke. Die muur loop met 'n effense boog en het 'n ietwat hellende vertikale vlak ter wille van groter stewigheid.

BESLUIT

Tussen Pretoria en Komatipoort is daar allerlei stasies, woonhuise, brûe, duikers, mure en ander bouwerke wat uit die NZASM-dae dateer. Ook by die ander trajekte wat deur hierdie maatskappy aangelê en bedryf is het die oplettende reisiger met dié tipe argitektuur te make. Ten opsigte van die argitektoniese nalatenskappe van die NZASM en ander spoorwegmaatskappye in Transvaal lê daar nog 'n groot veld braak wat betref 'n deeglike ondersoek na en dokumentering van hierdie belangrike bouwerke. 'n Groter besef van die bestaan van sulke argitektoniese nalatenskappe is noodsaaklik, asook 'n bewuswording van die feit dat sommige strukture gedoem is om te verdwyn of reeds verdwyn het.

Bronne

Bouten, P.H. : De aanleg van 't Ooster-spoor. Pretoria, 1941.

Gedenkboek, uitgegeven ter gelegenheid der feestelyke opening van den Delagoabaaispoorweg 1895. Amsterdam, 1895.

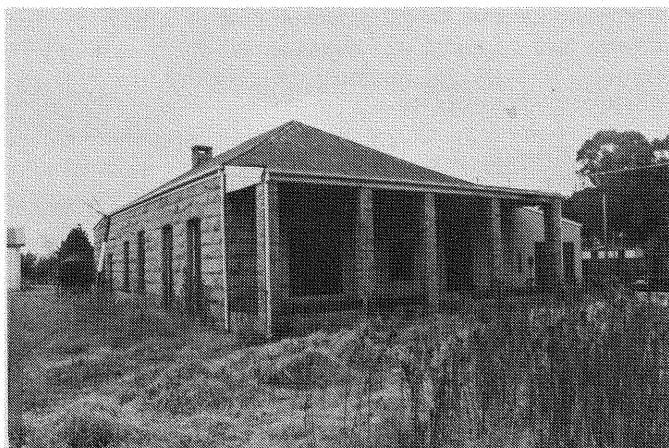
In Memoriam N.Z.A.S.M. g.p., 1909.

Wildenboer, L.A.: Stasiename op die Oosterlyn I (SASSAR, Nov. 1975, pp 1597-1607).

Wildenboer, L.A.: Stasiename op die Oosterlyn II (SASSAR, Des. 1975, pp 1743-1759).

Wildenboer, L.A.: Stasiename op die Oosterlyn III (SASSAR, Jan. 1976, pp 35-51).

Reise langs die Oosterlyn en besoeke aan stasies, dorpe ensameer: 19.7.1983, 25.7.1983, 5.8.1983, 16.8.1983, 23-26.8.1983, 13.9.1983, 9.11.1983.

Die ou stasiegebou op Pan-stasie. 'n Goeie voorbeeld van die styl waarin die NZASM se Hoëveldse stasiegeboue opgerig is.

(Foto: R.C. de Jong)

Vervalle gemesselde drieboogbrug, oos van die halte Panpoort (by Pretoria). Links en regs is die ou spoordyk sigbaar.

(Foto: R.C. de Jong)

DIE OUDSTE BRÛE IN DIE ORANJE-VRYSTAAT

DR C.J.P. LE ROUX

UNIVERSITEIT VISTA, BLOEMFONTEIN-KAMPUS

In 1984 sal die twee ou tolbrûe van sandsteen oor die Wilgerivier in die Harrismithdistrik 'n honderd jaar oud wees. Dié brûe is vandag nie meer in gebruik nie, maar staan nou as monumente om die belangrike funksie wat hulle in die infrastruktuur en ekonomiese beleid van die Vrystaatse Republiek gespeel het, te gedenk.

Hierdie tolbrûe was die eerste volwaardige brûe wat in die Republiek gebou is.¹ Daarna sou soortgelyke brûe volg oor die Elandsrivier naby Kestell,² oor die Caledonrivier (Commissie Drift-brug) tussen Smithfield en Rouxville,³ oor die Caledonrivier (Jammersberg Drift-brug) naby Wepener⁴ en oor die Liebenbergsvleirivier naby Bethlehem.⁵ Dié brûe kan vandag as besondere monumente beskou word, want hulle was nie slegs die Oranje-Vrystaat se eerste brûe nie, maar dien ook as uitstekende voorbeelde van argitektoniese sandsteenbouwerk, wat met verloop van jare, veral na die opheffing van tolgeld in 1905,⁶ en die bou van nuwe brûe van staal en beton, in historiese belangrikheid toegeneem het.

Die groot behoefte aan brûe in die Republiek van die Oranje-Vrystaat het in Februarie 1881 in die Volksraad tydens 'n buitengewone sitting ter sprake gekom. Lede het gewys op die algehele verbreking van kommunikasie en vervoer ten tye van groot reëns en die lewensgevaar wat sodanige toestand vir mens en dier ingehou het. R. Macfarlane het voorgestel dat die regering so gou doenlik die bou van 'n brug oor die Wilgerivier in die Harrismithdistrik moes aanpak.⁷ Die instandhouding van ponte oor die rivier is ook oorweeg, maar die Volksraad was oortuig van die uitstaande voordele wat brûe ingehou het, soos ten opsigte van veilige, spoedige en gerieflike vervoer, ten spyte van die groter finansiële implikasies wat só 'n besluit ingehou het. 'n Brug oor die Wilgerivier tussen Harrismith en Bethlehem was noodsaaklik aangesien die posweg na Natal ook daarlangs geloop het en handelsbande met Natal verder verbeter kon word.⁸

Die regering het onderneem om 'n brug oor die Wilgerivier te bou nadat twee kommissies onderskeidelik die wenslikheid en ligging van so 'n brug en die koste verbonde aan so 'n onderneming ondersoek het.⁹ Die kommissie om die wenslikheid en ligging van die brug te ondersoek, het bestaan uit die volgende vyf volksraadslede: R. Macfarlane, J.C. Raath, J.G. Siebert, C.J. de Villiers en M.P. de Jager.¹⁰ Die finansiële kommissie het uit die volgende drie lede bestaan: C.C. Mathey, J.G. Fraser en hoofregter F.W. Reitz. Hierdie kommissie sou ook die moontlike onteiening van grond vir brugboudoeleindes ondersoek.¹¹

Die kommissie wat die wenslikheid van so 'n brug ondersoek het, het aanbeveel dat 'n brug oor die Wilgerivier tussen Bethlehem en Harrismith wel noodsaaklik was.¹² Die ligging van die brug is vasgestel op die plaas Glen Linnie van W.D. Rogers, wat twee morges moes inboet, en die plaas Reenen's Kop van Adela Uys wat een morg ingeboet het. Die betrokke eienaars het onderskeidelik £50 en £25 ontvang vir die onteiene grond.¹³ Die brug sou ongeveer ses myl vanaf Harrismith op die pad na Bethlehem geleë wees en die pad na Bethlehem, wanneer die Elandsrivierbrug ook voltooi is, met twaalf myl verkort.¹⁴ Die finansiële kommissie het aanbeveel dat die bou van die brug by

wyse van die verlening van konsessie moes geskied, dit wil sê tenders deur maatskappye of privaat persone met voorkeur aan binnelandse ondernemers.¹⁵

'n Interessante verwikkeling tydens die Volksraadsitting van 5 Junie 1882 was die voorstel van die heer J.G. Fraser, 'n voor- aanstaande burger van die Republiek, dat die regering ook die bou van 'n tweede brug (Wilgerivierbrug no. 2) oor die Wilgerivier tussen Harrismith en die Natalgrens (Van Reenen) moes oorweeg.¹⁶

Twee petisies van Maart (71 handtekening) en April 1883 (96 handtekening) van inwoners van Harrismith en -distrik, het die regering verder oortuig van die wenslikheid van 'n brug oor die Wilgerivier tussen Harrismith en die Natalgrens ten einde handelsverkeer te vergemaklik, veral in die somerreëntye wanneer die rivier onbegaanbaar was. Reisigers vanaf Pietermaritzburg en Durban na Transvaal het verkies om die weg oor die Wilgerivier en Harrismith te volg in plaas van oor Newcastle. Mense het elke jaar hulle lewens in dié rivier verloor wanneer dit in vloed was. Die petisionarisse het ook nie ernstige finansiële implikasies vir die regering voorsien wat brugboukoste betref nie, aangesien tolgeld wat by die rivier se driuwe gehef is, in 1882 reeds £1200 bedra het. Hierbenewens het die landbou- opbrengs van Harrismithdistrik jaarliks ongeveer £18 000 bedra —ook 'n belangrike oorweging om die infrastruktuur van die distrik te verbeter.¹⁷ 'n Korrespondent van *De Express* het ten slotte gewys op die feit dat Harrismith destyds as die tweede grootste dorp in die Republiek beskou is.¹⁸

Die Departement van Openbare Werke het 'n gunstige verslag oor die aangeleentheid uitgebring. Daar was 'n keuse tussen drie lokaliteite vir die brug: by Hans Smidt's Drift, ook bekend as Albertina, waar Hans Smidt se hotel geleë was (vandag bekend as Swinburne)¹⁹, of dan bokant of onderkant hierdie drif.²⁰ Die drif by Smidt se hotel is deur twee opeenvolgende distriksrade sowel as ingenieurs van die Departement van Openbare Werke en die kommissie van ondersoek van die Volksraad aanvaar as die geskikste plek vir 'n brug. Die twee driuwe suid en noord van bogenoemde drif is albei afgewys vanweë die swak pad daarheen en die uiters onstandvastige grondformasie by die driuwe.²¹

Wilgerivierbrug no. 2, ook genoem die Border Bridge (Grensbrug) is geleë op die plaas Schoondraai van F. Smidt en op die plaas Rensburg's Kop van sir John Swinburne. Die onteieningskoste van die twee morges van Schoondraai vir brugboudoeleindes het £60-0-0 bedra en die een morg van Rensburg's Kop £25-0-0.²²

Met die geografiese ligging van die twee brûe oor die Wilgerivier vasgestel, kon bouwerk 'n aanvang neem. Konstruksiewerk aan Wilgerivierbrug no. 1 tussen Harrismith en Bethlehem is eerste van stapel gestuur, maar is aanvanklik vertraag omdat die regering nie geskikte tenders ontvang het nie. Uiteindelik in Mei 1883 is die tender van Jones, Moir en Cobban vir 'n bedrag van £6 100 aanvaar.²³ Voorvereistes was dat die brug gebou moes word van sandsteen en uit een boog met 'n spanwydte van 75 voet bestaan. Die tender moes verder voldoen aan die bepalinge van Ordonnansie 23 van 1881.²⁴ Veral artikel 17 en

19 van die ordonnansie was van direkte belang vir die boukontraakteur. Dié artikels het bepaal dat die voltooide projek deur die Departement van Openbare Werke in die teenwoordigheid van die kontraakteur oorgeneem sou word en dat alle defekte so gou doenlik herstel moes word. Indien omstandighede buite beheer van die kontraakteur hom verhoed om die projek betyds af te gee, sou hy *pro rata* vir die gedane bouwerk vergoed word.²⁵ Die nienakoming van die wetsbepalings kon die boukontraakteur 'n boete wat gewissel het van £10 tot £100 op die hals gehaal het.²⁶

Die boukontraakteur het Wilgerivierbrug no. 1 binne kontraktyd voltooi, naamlik Desember 1883 en is deur *The Friend* as "a capital piece of work . . . well built and of beautiful design" bestempel.²⁷ Robert Macfarlane, die volksraadslid vir Harrismith, het die hoeksteen (keystone) van die brug op 14 November 1883 gelê.²⁸ Die brug is aan die publiek op 3 Januarie 1884 oopgestel.²⁹ Amptelike oornamie deur die regering het op 18 Januarie 1884 plaasgevind.³⁰

G. Halle, Inspekteur van Openbare Werke, wat die brug namens die regering in ontvangs geneem het, het hom soos volg oor die brug uitgelaat: "The work is of excellent execution, and has been rapidly completed, there being still one month of the contract time to run. The bridge is of handsome, massive appearance, and it is matter for congratulation that this, *the first completed bridge in the Free State*,³¹ should have been carried out from beginning to end, without accident, weather-difficulties, or obstacle of any kind to either Government or contractors.

I have, . . . owing to the insufficiency of the road material available, been obliged to order the covering of the roadway over the bridge with three inches of broken ant heap for a width of twelve feet, at a cost of ten pounds; this has, even with the action of the bullock cart employed in spreading the stuff, and the late rain, already combined with the rotten stone previously spread, and formed a smooth hard and compact roadway."³²

Die brug is vandag bekend as die sogenaamde Landdrost's Bridge³³ of die Swalubrug (Swallow Bridge), weens die menigte swaelnessies onder die boog van die brug.³⁴ Die brug het die totale verkeer vanaf Natal deur Harrismith na die res van die Oranje-Vrystaat en die Johannesburgse Goudvelde gedra. Tans word die brug nog slegs vir plaaslike doeleindes gebruik aangesien die nasionale pad na Bethlehem en Johannesburg, na uniewording (1910) verlê is.

Die boukontraakteur, Jones, Moir en Cobban was ook vir Wilgerivierbrug no. 2 verantwoordelik.³⁵ Die boukoste het £3800 bedra, merkbaar minder as die tender vir Wilgerivierbrug no. 1.³⁶ Die verskil in boukoste was hoofsaaklik te wyte aan 'n wisselende loonkoers (rates of wages) en die feit dat die kontraakteurs hulle boumasjinerie by der hand gehad het.³⁷

Die pers het die brug wat in 'n geweldige kommunikasie-behoefte voorsien het, soos volg beskryf: "It is composed of

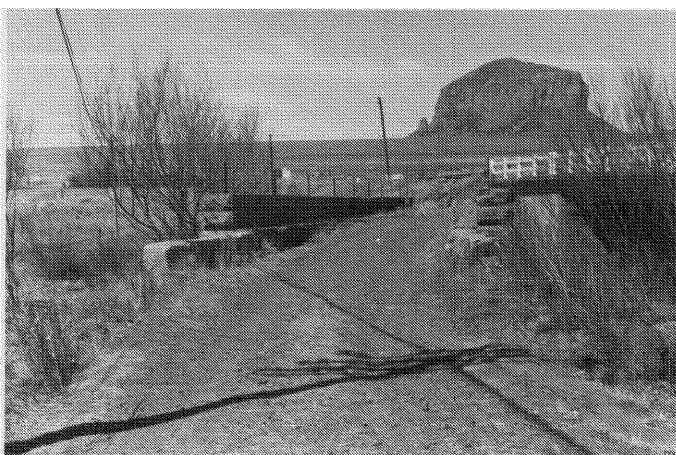
Wilgerivierbrug no. 2 tussen Harrismith en Bethlehem.

Loopvlak van Wilgerivierbrug no. 2 tussen Harrismith en Bethlehem.

Wilgerivierbrug no. 1, geleë by Swinburne. Wit brugreëlings links agter is dié van nasionale teerpad.

Loopvlak van Wilgerivierbrug no. 1, geleë by Swinburne, tussen Harrismith en Van Reenen.

three arches of thirty-three feet four inches, and carries a roadway of eight feet wide, with side walks of three feet each, the total breadth being sixteen feet. The approaches spread out gradually to thirty feet wide, are gravelled with trap and ironstone, and enclosed by a massive wooden fencing three feet six inches high. The parapets are solid stone capped by a handsome coping, and the whole structure is founded on solid sandstone foundations, one abutment partly resting also on a dyke running across the river. All foundations being let well into the solid."³⁸

Bouwerk het in Desember 1883 begin en is suksesvol afgehandel.³⁹ Die ligging van die brug is deur die Inspekteur van Openbare Werke beskryf as "an excellent site for a bridge of

small cost".⁴⁰ Desnieteenstaande het hy dit nodig gevind om die sykante van die aanlope van beide brûe met sandsteenblokke te versterk om stormwater te weerstaan.⁴¹ Gelukkig vir die boukontraakteur was dit moontlik om die sandsteen wat vir die bou van die brûe benodig was, digby die bouterrein te kap.⁴²

Op Woensdag, 23 Julie 1884, is Wilgerivierbrug no. 2 amptelik geopen in die teenwoordigheid van drie volksraadslede: Robert Macfarlane, J.G. Siebert en F.J. van Reenen. Lede van die publiek was ook teenwoordig.⁴³ Nadat die lede van die Volksraad die aanwesiges toegespreek het, het die Inspekteur van Openbare Werke aan die woord gekom: "The opening of the bridge . . . had the special interest that it was the furthest work of its kind towards the interior; and, therefore marked a distinct advance . . . of the forces of that civilization . . . In the ordinary increase of population of a new country like this, it must come in the natural course that the people in time must look about for means of developing the resources of the country . . . and public works were the answer that human experience gave us to such means."⁴⁴ Die brug is 'n week later, op 30 Julie 1884 vir verkeer oopgestel.⁴⁵

Die heer Ackerman wat die sluitsteen van een van die boë gelê het, het verklaar dat daar in Natal nie 'n brug was wat van só 'n hoë standaard van werk kon getuig nie. Die brug is suksesvol binne die kontraktyd (29 September 1884) voltooi.⁴⁶ Die Inspekteur van Openbare Werke self, het in hierdie verband verklaar: "I may safely say that the entire execution of this work under all heads will bear comparison with any bridge work in South Africa."⁴⁷

'n Waardering van hierdie brûe in historiese sin sou nie volledig gewees het indien nie ook aandag geskenk word aan die heffing van tolgeld by die brûe en die wyere politieke implikasies daarvan nie. Die beginsel van tolheffing was destyds nie vreemd aan Suid-Afrika nie. Die Kaapse goewerneur het so vroeg as 1812 tolhekke in die buitewyke van Kaapstad laat oprig om belasting te in vir die bou en instandhouding van paaie.⁴⁸ Gedurende die jare 1886 - 1900 is soortgelyke tolhekke in die buitewyke van Durban opgerig.⁴⁹ Vervolgens is by die vele driwwe in die Vaarivier tol gehef op die vervoer van goedere tussen die Vrystaatse en Transvaalse Republiek.⁵⁰ Die tolbrûe verteenwoordig 'n tydperk in die Suid-Afrikaanse geskiedenis, meer in besonder die Vrystaatse geskiedenis, toe tol gehef is om die finansiële las van pad- en brugbou vir die regering te verlig en terselfdertyd in die dringende behoefte aan infrastruktuurmiddele in 'n jong, maar ontwikkelende republiek te voorsien.

By Wilgerivierbrug no. 1 is ter wille van kostebesparing voorsiening gemaak vir 'n tolhuis van sink (iron house) terwyl 'n meer permanente konstruksie van sandsteen by Wilgerivierbrug no. 2 opgerig sou word, aangesien dié tolhuis op die hoofroete tussen Natal en die Oranje-Vrystaat geleë was.⁵¹ Ongelukkig bestaan beide tolhuise vandag nie meer nie.

Aanvanklik, gedurende die tagtigerjare het distriksrade met die landdros as voorsitter, toesig gehou oor die instandhouding van brûe, asook paaie en driwwe.⁵² In 1890 het Ordonnansie 19 die toesig- en instandhoudingsfunksie aan die Departement van Openbare Werke opgedra, wat een keer per jaar alle brûe moes inspekteer, 'n taak wat openbare geboue soos tolhuise ingesluit het.⁵³ Dit het die taak van Openbare Werke gebly onder die daaropvolgende Britse koloniale bewind (1900 - 1910) en daarna onder Provinsiale (Unie-) bewind.⁵⁴ Dié maatreëls het egter nie daarin geslaag om die tolhuise en ander verwante komponente soos die relings weerskante van die aanlope tot die brûe ongeskonde te hou nie. Hoe gelukkig kan onder andere die Ou Brug van Barkly-Wes (Magrieta Prinsloo-brug) homself nie ag dat hy vandag nog sy eie oorspronklike tolhuis het en in 1967 tot nasionale monument verklaar is nie.⁵⁵

Na die oopstelling van die twee Wilgerivierbrûe in 1884, gevolg deur die brûe oor die Elandsrivier, Liebenbergsvlei en Caledonrivier,⁵⁶ het die heffing van tol nie sondermeer gevlot nie. Ofskoon reisigers en transportryers nou veiliger en gerief-

liker kon reis, was daar aanvanklik algemene weerstand teen die heffing van tolgeld by die brûe. Klagtes was dat die tolgeld te hoog was.⁵⁷ Aan beide kante van die tolbrûe op die aanloopvlak was 'n kennisgewingbord (wat ook nie meer vandag bestaan nie), waarop die tollariewe verskyn het. Ompaie is na ou driwwe of oor Newcastle gevolg om die tolheffing wat in 1877 hulle beslag by wyse van ordonnansie gekry het, te ontwyk.⁵⁸ Enige persoon wat binne ses myl vanaf die betrokke brug die rivier deurgesteek het, was steeds aan tolheffing onderworpe.⁵⁹

Ordonnansie 30 van 1884 het tollariewe vasgestel vir bokwaens, kortwaens, skotskarre, spiders, perdewaens, sowel as vir grootvee en kleinvee (per kop), perderuiters en "ossen ruiters" en persone per rywiël en te voet.⁶⁰ Die hoogste tarief, 12 sjielings en ses pennies, was vir 'n gelaaide bokwa, gespan. Die tarief vir die ander vervoermiddels was die helfte of meer goedkoper.⁶¹ Aan die einde van 1896 het die totale opbrengs aan tolgeld vir Wilgerivierbrug no. 1 £3449-17-8 en vir Wilgerivierbrug no. 2 £5996-16-10 bedra.⁶²

Brugtollariewe in die noordoostelike distrikte is in 1890 verlaag, nadat ernstige politieke beleidsverskille in dié verband tussen die regering en die inwoners van dié distrikte bygelê is. Die tolooreenkoms van 1889 tussen die Vrystaat en die Kaapkolonie was die grondliggende oorsaak vir die beleidsverskil. Omdat Natal geweier het om tot die tolonie toe te tree, was die Vrystaatse regering verplig om die Kaapkolonie te bevoordeel deur invoerregte uit Natal hoër te belas. Harrismith en die ander noordoostelike distrikte sou gevolglik voortaan vyf persent hoër doeanebelasting op invoergoedere uit of deur Natal moes betaal as wat die res van die Vrystaat vir dieselfde invoergoedere uit of deur die Kaapkolonie sou betaal.⁶³ Die inwoners van die noordoostelike distrikte was uiters ontevrede oor hierdie toedrag van sake ten spyte van die feit dat hulle nader aan Durban geleë was en goedkoper vraggeld vir uitvoergoedere betaal het as die res van die Vrystaat. Hierdie voordeel was groter as die vyf persent wat hulle meer vir invoergoedere betaal het omdat Natal geweier het om by die tolonie aan te sluit.⁶⁴

President F.W. Reitz was die klagtes van die boere goedgesind aangesien hulle invoerregte, gehef volgens die tolonie sowel as deur Natal moes betaal. Hoewel die Volksraad onwrikbaar geweier het om brugtolgeld af te skaf omdat die brûe van "reproduktiewe" aard moes wees, het president Reitz daarin geslaag om deur die tolgeld van 1890 (Ordonnansie 25) laer brugtolgeld vir die noordoostelike distrikte te bewerkstellig, terwyl rytuig- en hoofwegbelasting terselfdertyd afgeskaf is.⁶⁵ Die laer brugtolgeld blyk duidelik wanneer die nuwe tarief oor Wilgerivierbrug no. 2 (die grensbrug tussen Harrismith en Natal-grens) met dié van die Commissie Drift-brug oor die Caledonrivier vergelyk word: Goedere per bokwa, gespan, oor die Wilgerivierbrug — 40 sjielings; oor die Commissie Drift-brug — 10 sjielings.⁶⁶

Dat die tolhuise en mede-komponente soos die tolkennisgewingborde en brugrelings weerskante van die aanlope tot die tolbrûe, met verloop van jare letterlik afgetakel is, maak die agterblewende tolbrûe soos dié oor die Wilgrivier in die Harrismithdistrik des te meer bewaringswaardig. Hierdie eeu-oue brûe wat oor só 'n besondere historiese verlede en argitektoniese voorkoms beskik, is die laaste tasbare spore van die Oranje-Vrystaat se tolbrug-geskiedenis. Die wetlike afskaffing van tolheffing in 1905 in die Oranje-Vrystaat en die feit dat die tolbrûe vandag nog slegs plaaslik in gebruik is, maak hulle nie minder betekenisvol of bewaringswaardig nie. Die Lourensrivierbrug by Somerset-Wes wat in 1845 gebou is en sedert 1938 nie meer in algemene gebruik is nie aangesien die hoofweg enkele meters suidwaarts verskuif is na 'n nuwe brug, het nie verhoed dat dié brug in 1938 tot historiese gedenkwaardigheid geproklameer is nie.⁶⁷

'n Laaste oorweging wat in dié verband aandag behoort te geniet, is die feit dat daar in die Kaapprovinsie in 1983 minstens 13 verklaarde nasionale monumente was wat met brûe verband

gehou het, in Transvaal is daar nege en in Natal twee.⁶⁸ Die Oranje-Vrystaat het, sover vasgestel kon word, nog geen brug wat tot nasionale monument verklaar is nie. Dié situasie is sekerlik nie te wyte aan 'n gebrek aan gedenkwaardige brúe in die Oranje-Vrystaat nie.

Voetnote

1. Argief van die Goewermentsekretaris in Vrystaatse Argiefbewaarp-plek (hierna G.S.), G.S. 1115: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 25.1.1884, pp. 1 - 2.
2. *The Friend*, 10.5.1883.
3. *Ibid.*, 8.5.1884 en 23.10.1884.
4. *De Express*, 22.1.1889.
5. *The Friend*, 8.5.1884. Kyk G.S. 1113 - 1115 vir meer inligting oor genoemde brúe.
6. Regeringspublikasies van die Oranjerivierkolonie in Vrystaatse Argiefbewaarp-plek (hierna O.R.C.), O.R.C. 85: *Report on . . . Draft on the Roads and Bridges Ordinance, 1903*, art. 18, p. 26 en O.R.C. 65: *Roads and Bridges Ordinance (17/1905), Schedule A*, p. 1143. Vgl. A.F. Hattersley: *An Illustrated Social History of South Africa* (Kaapstad, 1969), p. 229, wat te kenne gee dat tolgeld in die O.V.S. in 1879 opgehef is.
7. Regeringspublikasies van O.V.S. Republiek in Vrystaatse Argiefbewaarp-plek (hierna O.R.), O.R. 15: *Volksraadnotule 28.2.1881*, p. 84.
8. *Ibid.*, pp. 86 en 90. Vgl. ook p. 57.
9. *Ibid.*, pp. 89 - 91.
10. *Ibid.*, p. 93.
11. *Ibid.*, p. 94.
12. O.R. 16: *Volksraadnotule 5.6.1882*, pp. 302 - 303
13. G.S. 1114: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 31.12.1883, pp. 166 - 167.
14. G.S. 1112: *Verslag Kommissie van Volksraad, ongedateer*, p. 179.
15. O.R. 15: *Volksraadnotule 4.6.1881*, pp. 272 - 277 en 300.
16. O.R. 16: *Volksraadnotule 5.6.1882*, p. 303.
17. Argief van die Sekretaris van die Volksraad in Vrystaatse Argiefbewaarp-plek (hierna V.R.), V.R. 260: *Bylaes tot notules 1883*, pp. 86 - 90.
18. *De Express*, 22.3.1883.
19. F.A. Steytler: *Die Geskiedenis van Harrismith* (Bloemfontein, 1932), p. 89; G.S. 1114: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 20.8.1883, p. 58.
20. *Ibid.*
21. *Ibid.*, pp. 58 - 59. Vgl. ook *The Friend*, 20.9.1883.
22. G.S. 1114: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 31.12.1883, pp. 166 - 167.
23. *The Friend*, 10.5.1883.
24. *Ibid.*
25. O.R. 52: *Construction of Bridges, Ordinance 23/1881*, p. 8.
26. *Ibid.*, art. 21, p. 9.
27. *The Friend*, 7.2.1884 en 31.7.1884.
28. F.A. Steytler: *Die Geskiedenis van Harrismith* (Bloemfontein, 1932), p. 144.
29. O.R. 54: *Jaarliksch Verslag over Publieke Werken 1.4.1884 - 31.3.1885*, p. 5. Vgl. ook O.R. 31: *Volksraadnotule 29.4.1897*, p. 264, wat oopstellingsdatum op Oktober 1884 stel.
30. *The Friend*, 24.1.1884; O.R. 54: *Jaarliksch Rapport van Publieke Werken 1.4.1883 - 31.3.1884*, p. 7.
31. *My kursivering*
32. G.S. 1115: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 25.1.1884, p. 2.
33. E.B. Hawkins: *The Story of Harrismith, 1849 - 1920* (Harrismith, 1982), p. 108.
34. F.A. Steytler: *Die Geskiedenis van Harrismith* (Bloemfontein, 1932), p. 144.
35. *The Friend*, 31.7.1884.
36. *Ibid.*; G.S. 1114: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 10.11.1883, p. 124.
37. *The Friend*, 31.7.1884.
38. *Ibid.*
39. G.S. 1114: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 11.12.1883, p. 124.
40. G.S. 1113: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 19.4.1883, p. 128.
41. G.S. 1115: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 12.7.1884, pp. 91 - 92 en G. Halle aan Goewermentsekretaris, 29.7.1884, p. 101.
42. G.S. 1114: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 8.6.1883, p. 6.
43. *The Friend*, 31.7.1884.
44. *Ibid.*
45. O.R. 54: *Jaarliksch Verslag over Publieke Werken 1.4.1884 - 31.3.1885*, p. 5. Vgl. ook O.R. 31: *Volksraadnotule 29.4.1897*, p. 264, wat oopstellingsdatum op Oktober 1884 stel.
46. G.S. 1115: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 29.7.1884, p. 104.
47. *Ibid.*, pp. 104 - 105.
48. *Standard Encyclopaedia of Southern Africa*, 1974, vol. 10, p. 520.
49. *Ibid.*, pp. 520 - 521.
50. *De Express*, 27.12.1883 en 3.9.1889.
51. G.S. 1114: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 31.12.1883, p. 165; G.S. 1115: G. Halle aan Goewermentsekretaris, 28.5.1884, p. 69.
52. *Ordonnantie-Boek van den Oranjevrijstaat 1854 - 1880*, pp. 357 - 358. Kyk ook J.A. Bosch: *Ladybrand 1867 - 1967* (Bloemfontein, 1967), p. 103.
53. O.R. 49: *Ordonnansie 19 van 1890*, art. 5, p. 128.
54. Vgl. C.C. Eloff: *Oos-Vrystaatse Grensgordel . . .* (Pretoria, 1980), p. 86. Kyk op pp. 80 - 88 vir 'n algemene oorsig van die oprigting en instandhouding van brúe in die Oos-Vrystaat en J.C. Moll: *Francis William Reitz en die Republiek van die O.V.S. (Argiefjaarboek vir S.A. Geskiedenis, 1973)*, pp. 110 - 112.
55. Vgl. J.J. Oberholzer: *Die Historiese Monumente van Suid-Afrika* (Kaapstad, 1972), pp. 196 - 197.
56. *The Friend*, 8.5.1884.
57. *Ibid.*, 19.12.1890 (Hoofartikel); F.A. Steytler: *Die Geskiedenis van Harrismith* (Bloemfontein, 1932), p. 144.
58. *Ibid.*, pp. 143 - 144.
59. O.R. 52: *Construction of Bridges Ordinance (23/1881)*, arts. 29 en 30, p. 12.
60. O.R. 48: *Ordonnansies O.V.S. 1882 - 1885*, pp. 1 - 3.
61. *Ibid.*
62. O.R. 31: *Volksraadnotule 29.4.1897*, p. 264.
64. Vgl. *Ordonnansie 9 van 1889*.
64. *De Express*, 4.2.1890.
65. O.R. 24: *Volksraadnotule 28.6.1890*, p. 640.
66. O.R. 49: *Ordonnansie 25 van 1890*, art. 1, A en B, pp. 140 - 141.
67. Vgl. C. van Riet Lowe en B.D. Malan (reds.): *The Monuments of South Africa* (Johannesburg, 1949), pp. 72 - 73.
68. Vgl. Lys van verklaarde Nasionale Gedenkwaardighede, April 1983, van die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede, Kaapstad.

Boekenhoutfontein

The pioneer house at Boekenhoutfontein, built by a Mr Bronkhorst in the early 1840's, is still virtually unfurnished. We therefore appeal to members who have anything that we might be able to use in this house, to contact the editor. Please help us to change this empty shell into the lively home that it once was!

Verbeeldingsulug

by

loodglaslig

vir almal wat luister
na ou geboue

ou geboue haal
ingedagte asem
kyk

na binne;
volg die sagte val
van loodglaslig

ou geboue hurk geduldig
tel veranderende seisoene
in koperslae af;
hou hul stiltes
versigtig vas

ou geboue verlang na
vergete voetstappe
vae stemme;
soms verbeel hulle
in 'n duif se koer
'n klokhelder lewendige lag
uit ander vroeër ure

Louise Boshoff.

*Volkskas is die bank vir jou
 'n bankgenoot deur dik en dun
 vir die kom-wat-wil-
 jongdae*

*'n Bankgenoot om jou by
 te staan deur
 broekskeur-*

*die raap-en-skraap
 dae*

*Volkskas is
 steunpilaar vir die pa-en-ma-en-
 kleindingdae*

*By Volkskas is ons trots daarop
 dat jy op ons kan staatmaak*

*'n Tak naby en
 'n vriend daarby vir die
 salig-uitspan-aftreedae*

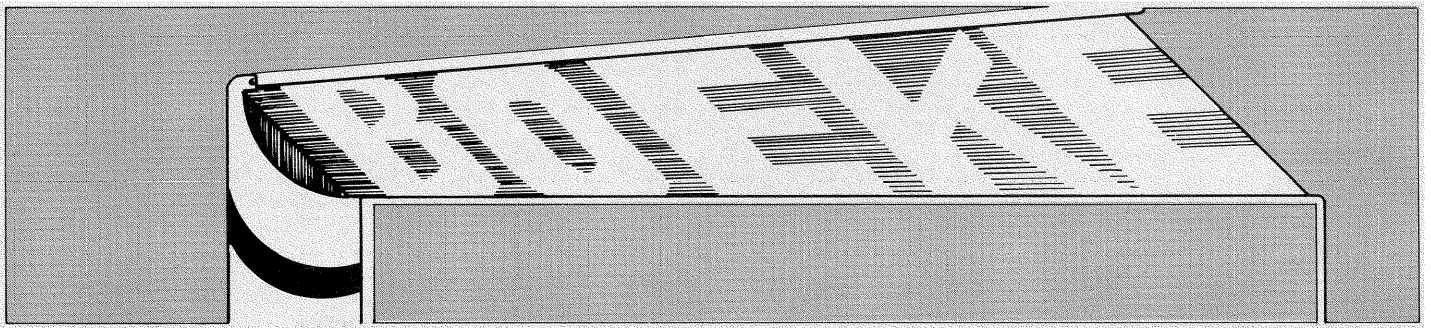

Volkskas Beperk (Geregistreerde Handelsbank).

Volkskas

Jou bankgenoot deur dik en dun.

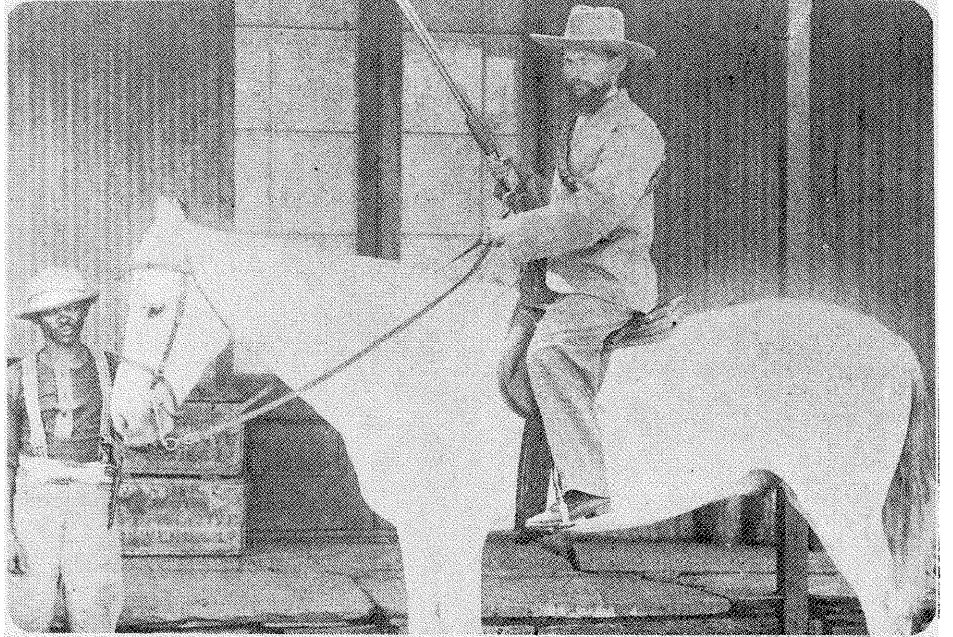

Jan Hoogeveen: *Briewe uit ou Transvaal* (Vertaal deur Ena Jansen). Human en Rousseau, Kaapstad, Pretoria en Johannesburg, 1982. 129 bladsye, 6 foto-afdrucke. Prys: R12,50 (eksklusief).

Briewe uit ou Transvaal is een van daardie publikasies wat die leser so boei dat hy die lig tot vroegoggend laat brand om die boek in een sessie te kan deurlees.

Hierdie boek bevat nagenoeg 'n honderdtal briewe van Jan Hoogeveen (1861 — 1901) aan sy eggenote, Willemina Beens (1860 — 1951). Hoogeveen was vir dertien jaar lank 'n onderwyser op Urk in Nederland en " 'n sierlike lid van die gemeente" voordat hy in 1897 die honderdste onderwyser geword het wat met steun uit die "Fonds ten behoeve van het Hollandsch onderwijs in Zuid-Afrika" na die Z.A.R. gestuur is tot "behoud van ons moedertaal (Nederlands) as volkstaal van Suid-Afrika". Sy vrou en ses kinders het hy in Nederland agtergelaat weens onsekerheid oor die omstandighede in die Transvaal. Hulle sou wel so spoedig moontlik die gesinshoof volg, maar finansiële en ander probleme — veral die uitbreek van die Tweede Vryheidsoorlog — het verhoed dat hierdie ideaal 'n werklikheid sou word. Vier jaar ná sy aankoms is Hoogeveen aan malaria in die konsentrasiekamp naby Mafeking oorlede.

Dat hierdie eerlike en onopgesmukte briewe van Hoogeveen aan sy vrou bewaar gebly het, is vir die historikus en kultuurhistorikus 'n groot bate. Deur sy briewe leer ons Hoogeveen self ken, maar kom ons ook veel te wete aangaande die leefwyse en karakter van die Transvalers met wie hy in aanraking gekom het. Die vertaalster en uitgewer moet ook geloof word vir die feit dat hulle, ná deeglike oorweging, besluit het om enkele briewe waarin daar direkte seksuele verwysings voorkom, tog in die bundel op te neem. Juis hierdie briewe maak van hierdie publikasie 'n heel besondere dokument. Hier het die leser en navorser van vandag die bewys dat 'n streng gereformeerde Nederlandse onderwyser uit die negentiende eeu maar dieselfde drifte en drange as die

Jan Hoogeveen te perd (vermoedelik die foto waarna hy verwys in sy brief van 11 Februarie 1899).

mens van vandag gehad het. Maar die briewe handel ook oor sy verlange, sy probleme, sy twyfel en teleurstellings; dit gee 'n duidelike beeld van die leefwyse van een van "Krugers Hollanders".

Op die titelblad dui Ena Jansen duidelik aan dat sy hierdie briewe "vertaal" het, maar dit verskoon haar nie van die ernstige gebreke waaraan hierdie boek as bronnepublikasie mank gaan nie.

In haar inleiding tot die briewe meld Ena Jansen dat sy "geprobeer het om die sfeer van Hoogeveen se ouderwetse Nederlands oor te dra deur sy sinsbou en, volgens hedendaagse taalgebruik, soms argaïese woordegebruik (*sic*) so letterlik moontlik te behou". Die vraag ontstaan of hierdie briewe hoegenaamd vertaal moes gewees het. Die potensiële lesers van hierdie boek verstaan almal Nederlands en deur die briewe te vertaal het inderdaad veel van "die sfeer van Hoogeveen se ouderwetse Nederlands" verlore geraak. Wat 'n jammerte dat die oorspronklike dokumente op hierdie wyse onnodig verkrag is!

Die leser is dankbaar vir die inleiding tot die briewe, maar hierdie inleiding kon veel meer uitvoerig gewees het. Ons verneem byvoorbeeld gans te min aangaande Hoogeveen se afkoms, opleiding, huwelik, karakter, ensovoorts. Dit is tog moeilik om te

glo dat die gegewens wat wel verstrekkend word die enigste is wat in Nederlandse en Suid-Afrikaanse argiewe opgediep kon word.

In die publikasie kom daar slegs een verklarende voetnoot voor, naamlik dié op p. 58. In die briewe kom daar talle name en verwysings na gebeurtenisse en sake voor waaroor die leser graag meer inligting sou wou gehad het, sodat dit vreemd is dat die "vertaalster" dit nodig gevind het om slegs hierdie voor-die-hand-liggende "kroningsfees" vir annotering uit te sonder. Uitgewers behoort tweekeer te dink voordat hulle bronnepublikasies sonder verklarende voetnote uitgee. In hierdie geval is dit onvergeeflik.

'n Bronnelys wat aandui waaruit die inligting wat in die inleiding vervat is, verkry is, sou nie onvanpas gewees het nie en 'n deeglike register sou die gebruik van hierdie bronnepublikasie as navorsingsbron aansienlik vergemaklik het.

Ten spyte van die punte van kritiek, is *Briewe uit ou Transvaal* 'n welkome en waardevolle toevoeging tot ons kennis van die lewe in die Zuid-Afrikaanse Republiek en sal navorsing oor die laaste bestaansjare van hierdie republiek onvolledig wees indien nie ook van die inhoud van hierdie publikasie kennis geneem word nie.

Katherine Knight Rusk:
Renovating the Victorian House, a Guide for owners and Aficionados of old houses.

Aloe Book Agencies — 1983.

200 pages

Price: R25-00

This book has recently appeared on the shelf and will be of great help to the restorer. The book will teach the amateur the basic ethics of authentic restoration and will provide the professionals with useful technical hints. Although the author has concentrated on Victorian houses in America, the South African enthusiast could use the restoration methods on practically all structures.

Katherine Knight Rusk starts off by giving a historical perspective of the Victorian era. She touches on all the elements found in the eclectic architecture of the Victorian period, such as the Greek Revival style, Second Empire style, Edwardian style and the Arts and Crafts movement. The Victorian interior discussion gives a general idea of the living space, bathroom, kitchen, bedrooms and dining-room.

It is made clear in the book that thorough structural research should be done before restoration is attempted. The restorer is told what to look out for in a Victorian house, such as date stamps on bricks or cast-iron, old wallpaper, wallfreezes and stenciling, floor and ceiling mouldings as well as doors and windows that do not match the others in the house. By means of structural research it could be determined what a house originally looked like, who built it, when and to what extent it was remodeled, where the original walls stood, even what colours and fixtures were used. Sources where more information on the house could be found are mentioned, such as previous owners, assessor's maps and tax rolls, libraries, museums, archives, graveyards and church records.

The author discusses the restoration philosophy so that the home-owner can decide what he would like to do with the house and to which period he should restore it back to.

The technical aspects of restoration are divided into the following headings: bricks; roofs, eaves and gutters; stairs and steps; plumbing; electricity; windows; floors; etc. This enables the reader to refer to his field of interest without difficulty. Problems that could occur are raised and a solution given, for example stripping paint from masonry, dry rot in wood and repairing plaster.

The useful role that an archaeologist

Ters van Huyssteen

MET TEKENINGE DEUR HANNES MEIRING

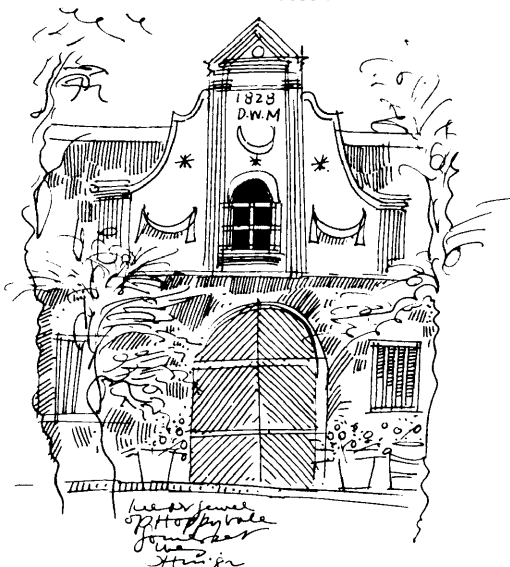
HART VAN DIE BOLAND

DEEL EEN:

DIE NEDERLANDSE KOMONENT

*

*Waarin na die Bolanders
en hul woonplek gekyk word en in die
besonder na Hottentots-Holland
en Stellenbosch*

can play during the restoration of a garden is pointed out. The garden is as important as the house when it comes to authentic restoration. The Victorian garden and its plants are listed in the book.

The book also contains a short glossary, a bibliography and an index. These references are useful for further research. The text is supplemented by illustrations and photographs, which makes the book simple to understand. This book will be of interest to any conservationist concerned with architectural structures.

Diedré van den Berg
Professional Officer,
TPA Museum Service

Hart van die Boland (Deel Een: Die Nederlandse Komponent), deur Ters van Huyssteen; illustrasies deur Hannes Meiring; Tafelberg Uitgewers Kaapstad 1983 R16,50 + a.v.b.

Werke oor die Kaap en sy geskiedenis verskyn soos die seisoene, maar lanklaas het een my soveel plesier verskaf as hierdie heerlike boekie.

Soos Van Huyssteen self sê, skryf hy met liefde, en dat die Boland vir hom 'n aangename landstreek is, het juis sy siening verdiep en van hom 'n hartstogteliker Bolander gemaak.

Agter die verleidelike verteltrant skuil daar 'n magdom kennis en ervaring van die wêreld en die dorps- en plaaslewe waarvoor hy skryf: hiervan gee die kort opgaaf van "Bronne Geraadpleeg" kwalik 'n aanduiding, want dit is die talle storie-tjies wat nie uit die "Bronne" te kry is nie, wat hierdie boekie so innemlik maak.

Vanaf Hottentots-Holland lei hy ons met 'n paar kinkels deur Stellenbosch, en neem aan die voet van Simonsberg afskeid. Die hele toneel word vir ons werklikheid deur sketse, en Van Huyssteen erken tereg dat hy hier 'n "medewerker soos min" in Hannes Meiring het. Die tekeningiek strek van lynwerk in pen of potlood, soms getint, tot allerlei kombinasies hiervan vir afwisseling. Maar deurgaans is daar die raakvat van die essensiële met die minste omhaal, waarin Hannes Meiring met sy argiteksagtergrond so 'n meester is. Moontlik teken hy soms te speels en vlak, en soms moet 'n waardige opstal soos Meerlust sy statigheid aan die waaivormige handbewegings inboet.

Soos ons in hulle vroeëre spanpoging "Stellenbosch te Voet" ervaar het, vul skrywer en kunstenaar mekaar egter pragtig aan om 'n besondere karakter aan Hart van die Boland: Deel Een te verleen; lekker leesstof en 'n leersame reisgenoot, sodat ek uitsien daarna om in die beloofde deel twee saam met hulle die Franse verbinding oorkant die Helshoogte-waterskeiding te verken.

GAWIE FAGAN

Bniewe

Menings in hierdie kolom word uitgespreek deur individue en word nie noodwendig deur die redaksie of die Stigting Simon van der Stel onderskryf nie. Lede word aangemoedig om hul menings rakende bewaringskwessies in Restorica te lug.

Talana-slagveld

Ek lees nou al jare Restorica met groot belangstelling. Soos mens ouer word wil dit my voorkom, raak die belangstelling in die ou dinge ook al hoe groter. (Ek is vinnig besig om 'n fossiel te word). Uit die afgelope jaar of twee se uitgawes van Restorica is dit duidelik dat daar 'n nuwe bewaringsbewustheid onder ons volk te bespeur is. Daar is selfs jongmense wat met nuwe oë na restourasie kyk, veral in die Noorde. Die riglyne vir restourasie soos op die simposium in Potchefstroom bepaal is, moet as 'n mylpaal in ons restourasiegeskiedenis beskou word (Vgl. Restorica No. 14 pp. 58 + 59 en no. 13 pp. 40 - 42). Nou was dit interessant om al die bakleiers rondom die Presidensie in die Vrystaat te volg. Goeie vriende gooi mekaar met klippe. Die koerante is vol daarvan, maar dit wil tog vir my lyk asof die werklike sondebokke skotvry daarvan afkom. As ek reg is, is die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede die instansie wat na ons volks erfenis moet omsien. Soos ek egter meer en meer oor restourasie lees wil dit vir my tog lyk asof hierdie toesig veel te wense oorlaat. Die RNG keur die restourasiebeleid en spesifikasies vir elke Nasionale Gedenkwaardigheid goed. Nou wonder ek wat is hulle restourasiebeleid? Het hulle een? Indien wel sou dit vir ons as lesers baie nuttig wees as u as redakteur dit sou publiseer. Ek sou graag wou sien of dit met genoemde riglyne soos in Restorica gepubliseer ooreenstem. Uit wat ek tot nou toe gesien en gelees het wil dit vir my voorkom asof die RNG se beleid heelwat moet afwyk van die riglyne vir restourasie.

Soos sake tans staan beskou die RNG argitek blykbaar as die enigste kundiges op die gebied van restourasie. Tog dek hulle opleiding hierdie veld feitlik glad nie. 'n Argitek is in die eerste instansie opgelei om te ontwerp. Gevolglik wil dit vir my voorkom dat ook in die geval van restourasie hulle graag ontwerp en "mooimaak" i.p.v. restoureer. Oor 'n jaar of tien sal ons weer al die argitek se ontwerpe moet afbreek en die geboue vir 'n tweede keer restoureer na wat hulle werklik was. Kan ons dit bekostig? As die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede vereis dat restourasie-spesifikasies in die geval van Nasionale Gedenkwaardighede aan hom voorgelê moet word vir goedkeuring, dan moet die Raad instaan vir die kritiek wat daar teen enige gerestoureerde gedenkwaardigheid ingebring mag word, dus ook vir die Presidensie in Bloemfontein en talle ander sg. "gerestoureerde" geboue wat verklaar is.

Onlangs het ek hier in my provinsie weer besoek afgelê by die Talana-slagveld buite Dundee. Hierdie terrein is 'n verklaarde Nasionale Gedenkwaardigheid kompleet met 'n bronswapen

wat teen die gebou aangebring is. Die trots van die omgewing. Nou wil ek nie onnodig sinies wees nie, maar die stelling maak dat nóg Smith's Cottage nóg die ander woonhuis ooit in hulle bestaansgeskiedenis so gelyk het soos wat hulle nou na "restourasie" lyk nie. Smith's Cottage is verbreek en aangebou en is nou

Smith's Cottage na "restourasie", waartydens aansienlik aan die gebou aangebou is.

Woonhuis by Talana, waarvan die rooi baksteenmure tydens "restourasie" gepleister en wit geverf is om die gebou aansienlik "mooier" te laat lyk.

'n huismuseum. Die gebou soos wat dit nou aan die publiek voorgehou word kan nie meer as Smith's Cottage beskou word nie en is wat my betref een groot leuen. Die ander woonhuis waarteen die bronswapen aangebring is, is nou baie "mooi" afgewit. Selfs die rooi baksteenmure waar in die verlede die teer vogweringslaag pragtig gesien kon word is nou gepleister en afgewit om dit tog te "pragtig" te laat lyk. Die gebou het in sy hele bestaansgeskiedenis nog *nooit* so gelyk nie. Is dit restourasie? Is so 'n gebou die wapen van die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede werd?

Baie groete,

Antie Droog Maak, Natal.

Liewe niggie

Ek skryf nou maar vir jou, want hier op ons dorp waai vreeslike stories rond. Ek sê vanmore vir Sêra van oorkant die straat: "Sêra", sê ek, "jy moet eers seker maak van hierdie dinge. Dis 'n lelike ding wat nou hier kop uitsteek." Want Sêra was nog maar altyd lief vir praat. Nou vra ek maar liever vir jou. Want sien, ek was nog nie binne-in die plek nie.

En dis wat my so pla. Ek wil so graag die plek van binne sien. Dis nou die mooi wit huisie van oorle Jan Gabriël Marais daar in die Suikerbosrand. Die museummense van die T P A het nou al vanmelewe in een-en-tagtig gesê die plek is klaar, spiekeries — **MAAR HOEKOM KAN EK DAN NIE DIE PLEK TE SIENE KRY NIE?** Gesluit vir die publiek, sê hulle. Maar ek hoor dan hulle sê dis die publiek wie se geld betaal het vir die regmaak van die plek. Restoureer sê hulle glo in die geleerde taal. Nou reken ek so: ek is ook mos publiek. Dan is dit mos ook my pennies wat die niggie en nefie betaal wat in die huis werk. En die nefie wat twee keer in 'n week van Pretoria af soontoe kom. En die Ingelsman wat nou daar vee-vee met 'n paar kwaste, glo op soek na fondasies. En dis mos ook my pennies wat die groentetjies geplant het wat so lekker opgeëet word.

Nou sien ek (net so van die pad af — ek was nog nie binne nie) dat hulle al hoeka met die kleiner huisie ook klaar is. En nog 'n groot waenhuis word gebou. Maar al wat ek wil sien is daardie wit huisie. Want hulle vertel vir my dat hulle nou al drie maal oom Jan se muurprentjies oorgeteken het. En hulle vertel ook dat dit maar nog steeds skewerig is. Nou rekena ek so: daardie neef

Koringwyn van die Kaap — kan hy nie maar help nie? Want verf is duur, niggie, en ons boere glo nie aan mors nie.

Nou wonder ek ook mos: Wat maak al die mense daar binne-in die wit huisie? Want Sêra vertel van ander museumhuise waar die publiek sommer algou kan deurstap. Veral as daar 'n flukse boer en boervrou is soos by hierdie Suikerbosrandhuis.

Nou het ek so gedag: Niggie het mos vanmelewe in Restorica geskrywe en gebelowe dat ons koffie sal kry by die wit huisie. En oom is hoeka so lus vir regte boerekoffie. Dink niggie my ou bene sal dit nog maak totdat die publiek in die huis toegelaat word? Want êrens moet die pennies vir dié plek opraak, en ek is so bang dit is voordat ek die plek nog gesien het. Want sien, ek was mos nog nie binne-in nie.

Jou liefhebbende oom,
Sarel Jan Erasmus
Heidelberg.

Liewe oom Sarel Jan

Nee oom, ek weet ook nie. Ek weet net die kwaai baas wat ek nou, het, sal my velle attrek as ek so lank met 'n huis torring. Want hier by die Stigting moet 'n ding klaar as hy moet klaar. Ek stuur solank vir oom koffiepitte.

Groete,
Nig Elize.

Interieur van die Suikerbosrandhuis.

Die Suikerbosrandhuis na voltooiing.

'n Naweek was te kort . . .

THARISA SMIT *Toerorganiseerder en sekretaresse van die Tak O.V.S., Stigting Simon van der Stel.*

Op 19 November 1983 was ons 42 entoesiastiese, bewaringsbewuste toeriste wat vanaf Bloemfontein vir 'n tweedaagse toer na die Oos-Vrystaat vertrek het. Die toer is gereël deur die Tak Vrystaatse Platteland van Stigting Simon van der Stel, met prof. P.J. Nienaber as gids.

Die eerste plek wat ons aangedoen het, was Sannaspos waar genl. C.R. de Wet gedurende die Tweede Vryheidsoorlog een van sy groot oorwinnings oor die Britse magte van lord Roberts behaal het.

Vandaar het ons gereis na Thaba Nchu waar ons Morokashoek besoek het. Dit is daar waar die Groot Trek op sy weg na Natal en Transvaal oorgestaan het. Moroka, wat hoof was van die Barolongstam, het hom in 1833 met sy stam by Thaba Nchu gevestig. Hy was die Voortrekkers besonder goedgesind en het elke trekgeselskap uit die suide van staanplek en weiveld vir 'n onbepaalde tyd voorsien. Mnr. Seate van die Barolongstamowerheid, het ons meer vertel omtrent die onderlinge verhouding tussen die verskillende Swartstamme sowel as die verhouding wat daar tussen Moroka en die Voortrekkers geheers het.

Op Ladybrand het die Stadsraad ons baie gasvry met tee en verversings ontvang en kon ons ook 'n uitstalling van dié dorp en omgewing se sandsteengeboue besigtig, aangesien ons program dit nie toegelaat het om self na al die ou geboue te gaan kyk nie. Daarna het ons 'n besoek aan die geskiedkundige ou groterkerk by Modderpoort, tien kilometer vanaf Ladybrand, gebring. Dié kerkie was die eerste tuiste van die Anglikaanse kerk in 1869 in die gebied Ladybrand.

Ficksburg was die volgende dorp op ons roete waar ons vertoef het. Dié dorp is geleë aan die voet van die Imperaniberg en is een van die mooiste dorpe op die Hooglandroete. Op Ficksburg het ons die Museum genl. Fick besoek waar die sandsteenkultuur van die Vrystaat, genl. Fick se rol in die Basoetoorloë, die geskiedenis van die dorp, die Suid-Sothokultuur en die kersiebedryf uitgebeeld word.

Vir meeste van die toeriste was die kunsmuseum by die skool, wat mnr. P.H. van Rhijn, die Burgemeester, aan ons gaan wys het, 'n aangename verrassing. Min mense is bewus van dié besondere kunsversameling wat bestaan uit skilderye van Suid-Afrika se mees vooraanstaande skilders. Dit is reeds tradisie dat elke jaar se matriekklas 'n skildery van een van ons belangrike skilders as afskeidsgeskenk aan die skool oorhandig.

Na middagetete c; Ficksburg het ons pad gelei na Surrender Hill, 20 km verby Fouriesburg, waar genl. M. Prinsloo en sy burgers gedurende die Tweede Vryheidsoorlog hulle drie ammunisiewaens aan die brand gestee het om te verhoed dat dit nie, nadat hulle oorgegee het, in die Engelse se hande val nie.

By die skilderagtige dorpie Clarens het ons mev. J.D.N. Lotz opgelaai. Op pad na Golden Gate het haar interessante vertellinge, tesame met die reën wat rotsagtige berghange in 'n wasigheid omhul het, dié deel vir ons in 'n towerwêreld omskep.

Van Golden Gate het ons vir ons laaste skof vir die dag na Bethlehem vertrek waar ons by die vakansieoord Loch Athlone oornag het.

Die Bewaringskomitee van Bethlehem het ons die aand baie hartlik ontvang en 'n smaaklike ete aan ons voorgesit. Tydens dié geleentheid is ook skyfies van Bethlehem se bewarenswaardighede aan ons vertoon. Ons het die aand afgesluit met 'n toer na al die ou geboue wat met spreiligte verlig was.

Die volgende oggend het die stadsklerk, mnr. P.H.J. Olivier, ons op 'n toer deur Bethlehem gelei en aan ons op 'n besielende wyse al die belangrike geboue in die dorp gewys en het hy met sy vurige belangstelling in sy omgewing ook by ons 'n bewus-

wording geskep vir die historiese en argitektoniese waarde wat 'n gebou kan besit en ons sal voortaan met nuwe oë na die geboue in ons omgewing kyk.

Op pad na Paul Roux het ons afgedraai na die plaas Uniondale om na versteende Dinosaurusspore wat daar gevind is, te gaan kyk. Nie alleen het ons dit interessant gevind om daarna te gaan kyk nie, maar het ook die pragtige omgewing, die veld wat so mooi groen was na die reën en die veldblommertjies wat almal gepluk het, bygedra tot die onvergeetlikheid van ons besoek aan die plaas. Die aanvanklike kommer dat die bus nie die steil plaaspaadjie wat nat en modderig was na die reën, sou kon uitry nie, is deur mnr. De Bruyn (die eienaar van die plaas) opgelos toe hy aangebied het dat die jonger mense agterop sy bakkie kan ry. Jong mense? Moenie glo nie! Die ouer mense het heel gretig eerste op die bakkie geklim en so kon ons dus almal na die rare verskynsel van versteende Dinosaurusspore gaan kyk en verwonderd staan teenoor dié laaste oorblyfsels van diere wat sestig miljoen jaar gelede, ook in ons ou Vrystaat, as die heersende landdiere aangetref is.

Op Paul Roux het die Stadsraad aan ons tee en verversings voorgesit en het die feestelike tafels wat oorlaai was met die keurigste gebak ons opnuut weer die gasvryheid van die platteland laat ondervind.

Dit was ook 'n besondere ervaring om te kon weet dat die nasionale pad waarmee ons van Paul Roux na Senekal gereis het, dieselfde roete gevolg het as dié van die trekgeselskap van Piet Retief op sy tog na Natal. Op Senekal het ons weer eens met die prehistoriese element in aanraking gekom. Ons het gaan kyk na die versteende boomstompe wat tweehonderd en vyftigmiljoen jaar oud is wat langs die Sandrivier uitgegrawe is. Hierdie boomstamme is as ringmuur om die N.G. Moederkerk opgerig en is saam met die kerkgebou as 'n eenheid tot Nasionale Gedenkwaardigheid verklaar.

Vandaar het ons verder gereis na die Wildreservaat Willem Pretorius wat 35 kilometers wes van Senekal geleë is. Mnr. Coetzee, natuurbewaarder, het met sy interessante en lewendige vertellings, spontane reaksie by ons ontlok. Hy het ons almal belangstellend laat rondkyk toe hy ook die kleinere dingetjies aan ons uitgewys het soos bv. die verskillende kleure groen van die gras, die veld en die omgewing, die gewoontes van die diere en die verskillende metodes waarvolgens die wildbewaarders te werk gaan. Ook het ons afgeklim en van die ruïnes van die klipkrale wat aan die Leghoyas, een van die eerste inboorlinge wat hulle in die Vrystaat gevestig het, toege-skrif word, besigtig.

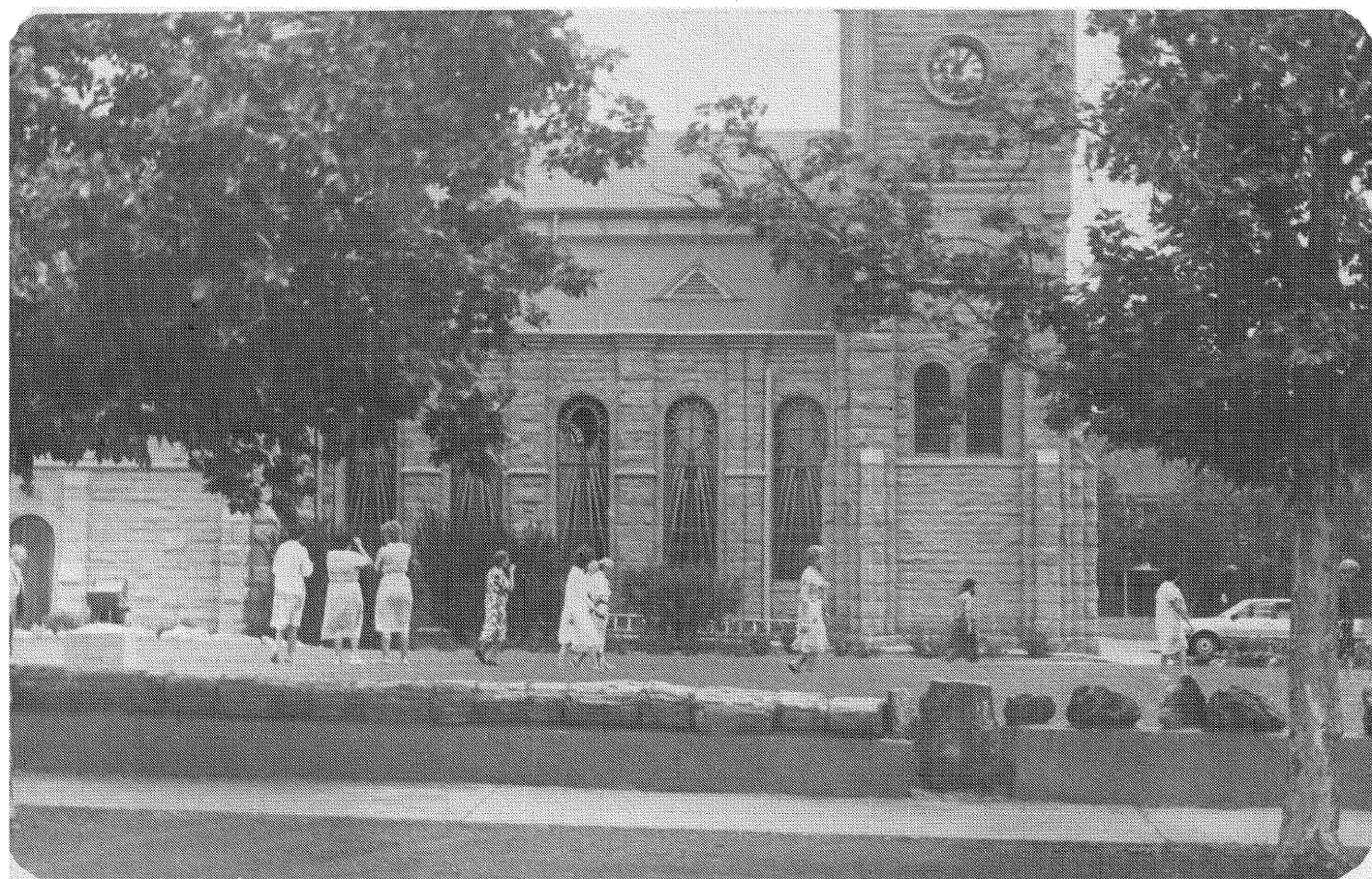
Ons laaste besoekpunt was die Voortrekkermuseum, -monument en geboortehuis van pres. Steyn by Winburg. Die monument en museum staan op die ou historiese roete van die Voortrekkerpad na die Noorde. Die monument dien as simbool van die Groot Trek deur die Oranje-Vrystaat, terwyl die museum met sy uitstallings van gebruiksartikels en voorwerpe uit die voortrekkertydperk 'n voorstelling gee van die verskeidenheid aspekte van die Voortrekkerlewe. Slegs gebeure van die Voortrek in die Vrystaat, vorm temas in die museum. Digby die museum is die eenvoudige, langwerpige kliphuisie waarin pres. M.T. Steyn op 2 Oktober 1857 gebore is en wat deur die Vrystaatse Museumdiens gerestoureer en as huismuseum ingerig is.

Na ons besoek daar het ons na Bloemfontein vertrek. As ver-rykte mense wat kon put uit die verlede, wat die genot kon ervaar van die gemoedelike atmosfeer wat op die bus geheers het en van nuwe vriendskapsbande wat gesmee is, het ons huiswaarts gekeer.

Die rotsblok op die plaas Uniondale naby Paul Roux, waarop die versteende spore van 'n Dinosaurius gevind is. Hierdie diersoort is van twee honderd miljoen tot sestig miljoen jaar gelede op die aarde aangetref.

Die ringmuur van versteende boomstompe by die N.G. Moederkerk op Senekal. Die boomstompe is twee honderd en vyftig miljoen jaar oud en is langs die Sandrivier uitgegrawe.

*Elke Sigaret
'n Meesterstuk*